

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune

Vol. IX No. I]

Price : Rs. 3.80

[September 1986

EDITORIAL

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on firsthand field research and observation on various aspects of tribal life. Articles covering tribal life, culture and their problems as well as developmental activities going on in tribal areas and its impact are invited from social scientists and persons having deep involvement in tribal matters. It is a bi-annual publication, first of its kind in Maharashtra.

We have great pleasure in bringing out the sixteenth issue of the Bulletin. Besides articles, special news items have been given. We hope that the material given will be very useful to the general readers, Government Administrators and Executives and to the scholars too. The Bulletin is playing an important role in diffusing information on tribal development.

It is hoped that the papers presented in this volume will enable further and deeper examination of the problems and issues concerning tribal communities. The issue may help in planning and implementation of the relevant programmes for the tribal communities. The views expressed in the paper are those of the authors and do not necessarily reflect those of the Government.

G. M. GARE

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Vol. IX □ No. I □ September 1986

A Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune 411 001

Regd. No. RN-37438/79

Editor : Dr. G. M. GARE

Editorial Assistant : SUDHIR JOG

Publisher : Dr. G. M. GARE

Director

Tribal Research and Training Institute

Maharashtra State

Pune 411 001

Printer : Manager

Government Central Press

Bombay 400 004

CONTENTS

Pages

Editorial

- Tribal Development in Maharashtra
(An Exercise in Formal Organisational
Structure) 1-10
—Dr. Lakshminarayana
- Supply of Milch Animals to Adivasis in
Dhule District. An Evaluation Study of
the Scheme : A Field Profile 11-15
—M. B. Surana
- A Demographic Profile of Tribals in
Maharashtra State 16-27
—Gaikwad, John S.
- Training Tribal Youth 28-29
—S. P. Karve
- Traditional Practitioners of Medicine in
a Tribal Area : Their Integration with the
existing Health Care System 30-32
—John Kuriyan
- SETU : Centre for Social Knowledge and
Action 32
- आदिवासी सेवक परिचय (१९८५-८६) .. 37-39
—डॉ. गोविंद गारे
- आदिवासी सेवा कार्याचा मानदंड : कॅ. नानासाहेब ठकारे 40-41
- आदिवासींचा विकास आणि नवी आव्हाने .. 42-45
—डॉ. श. गो. देवगांवकर
- महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातींसाठी प्रौढ शिक्षणाचे
नियोजन 46-47
—मो. भा. सुराणा
- आदिवासी विकास आणि शिक्षण 48-51
—अनुताई वाघ
- आदिवासींची संस्कृती आणि शिक्षण 52-57
—अनुसूया लिमये
- संस्था परिचय 57
- वृत्त विशेष 58-59

Tribal Development in Maharashtra

An Exercise in Formal Organisational Structure

Dr. LAKSHMINARAYANA
N. I. S. S.
Tilak Maharashtra Vidyapeeth
Pune 411 037

Introduction

At present the State of Maharashtra ranks fifth in the size of tribal population and shares eight per cent of the total tribal population of the country. As per the 1981 Census the total population of Maharashtra is 62,784,171. Out of it the share of tribal population is 5,772,038. The proportion of Scheduled Tribe population to the total population of the State of Maharashtra works out to an average of 9.19 per cent. In other words, roughly every one out of ten Maharashtrian is a tribal.

As elsewhere, culturally the scheduled tribes in Maharashtra are experiencing widely different stages of social as well as economic development. For this state of affairs reasons are many. Geographically, in some places like Chandrapur, Yavatmal, Bhandara and Wardha districts of Eastern Maharashtra and Dhule, Nashik, Thane districts of Western Maharashtra the proportion of tribal population to the total population of the district is more than fifteen per cent (*see* Table No. 1). In other words, in these districts we find tribal concentration. But in other districts of the State tribal population is thinly spread over a large area. It is also noticed that tribal population in some places is confined to isolated pockets. The Government of India has accepted 18 tribal pockets in Maharashtra which cover 595 villages. Added

Percentage of Scheduled Tribe Population exceeding more than 15 per cent to the total population in the Districts of Maharashtra State

Serial No.	State/District	Total population in the district	Scheduled Tribe population in the district	Percentage of Cols. 2 to 3
	Maharashtra	62,784,171	57,72,038	9.19
1	Thane	3,351,562	7,29,424	21.76
2	Nashik	2,991,739	7,01,647	23.45
3	Dhule	2,050,294	8,31,064	40.53
4	Chandrapur	2,055,642	5,49,503	26.73
5	Yavatmal	1,737,423	3,70,116	21.30
6	Bhandara	1,837,577	2,98,039	16.22
7	Wardha	9,26,618	1,42,244	15.35

Source.—Census of India (1981) Series 12, Maharashtra Primary Census Abstract, Part II-B.

to this problem some of the major tribes in the State like Bhil, Mahadeo Koli/Dongar Koli, Gond, Warli, Thakur, Kokna, Kathodi/Katkari and Gamit spread over more than one district and presents a tribal mix which creates hurdles to develop them at the level of a "particular community" to the administrative units. The problem is further aggravated as some tribes who are numerically small in their number have thinly spread over a few districts which are not geographically contiguous presents intricate problems for administration. As Kattakayam aptly observed in

another context "the degree of isolation, the differential value system and social development already achieved which created in them differential capacities that enable them to absorb the Government's programmes in different degrees" resulting in mounting up of problems to the administrators, applies to the State of Maharashtra also. For this, add also the fact that tribal community is leadership oriented and they are not properly identified and made use of in the formulation and implementation of governmental programmes. Hence, tribal development has become

lopsided and limited. The scope of the present paper is limited to an exploratory probe into the question of the existing formal organisational structure in Maharashtra with a view to provide an alternative organisational model for tribal development.

Dawn of a New Era

On August 1947, India got Independence. Obviously the dawn of independence raised the "revolution of rising expectations" ² among the masses. But unfortunately, the country received a rude shock due to partition of India which brought in its train several issues. With great difficulty administrative structure handled the problems of that turbulent period. For this sort of experience States are not an exception. The problem faced for young independent India was how to usher development through various programmes and plans by making use of the available administrative and technical knowledge in the country. But so far as tribal development was concerned though there was much talk about their conditions and the Constitution of India provides economic, political and developmental safeguards to the weaker sections especially the Scheduled Castes and Scheduled Tribes through various provisions, special administrative and organisational structures are not evolved to meet the needs of the tribal people. For this, the State of Maharashtra is not an exception. To get a clear idea we have to see the evolution of the existing organisational structure in Maharashtra and what the existing formal organisational structure reveals and its implications on tribal development.

The Basis of Organisational Structure

As per the Constitution of India the development and administration

of Scheduled Castes and Scheduled Tribes became the special responsibility of the President of India. Hence, in pursuance of the provision of the Fifth Schedule to the Constitution, the then President has declared 2,897 villages and 6 towns covering an area of 19,000 kms. in 7 districts of Maharashtra as Scheduled Areas with two clear objectives—(1) To assist the tribals to enjoy the existing rights and (2) to develop the Scheduled Areas with a view to promote the economic, educational and social progress of these people.³

The administration of the Scheduled Areas under the Fifth Schedule visualised a division of responsibility between the State Government on the one hand and the Central Government on the other with a view for decentralisation of authority and power to the political divisions based on the broader principles of federalism. The State Governments are naturally charged with the duty of screening legislations unsuitable for extension to the tribal areas and of framing regulation for their peace and good government with particular reference to the protection of tribals' land, allotment of waste land and protection of tribals from exploitation especially from money-lenders. The State Governments are also entrusted with the responsibility of implementing the special schemes designed for the welfare of the Scheduled Tribes living within their boundaries as well as schemes for their general development. The Central Government shouldered the responsibility of providing guidance in regard to the administration of the Scheduled Area and additional funds required to raise the level of administration and the standard of the life of the tribal communities. The Central Government is also charged with the responsibilities of giving

directions to the State Governments regarding the implementation of the particular schemes, priorities in their implementation and the general administration of the tribal areas.

Under the Constitution of India, the Fifth Schedule also makes it compulsory for those States having Scheduled Tribes to establish a Tribes Advisory Council consisting of not more than twenty members of whom about three-fourth shall be the representatives of the Scheduled Tribes in the Legislative Assembly and two members nominated by the Government and other members. Tribes Advisory Council is a consultative statutory body with the responsibility of advising government on policy and implementation matters as may be referred to it by the Government. The Governor has also to consult the Council before any regulation is made under the provision of the Fifth Schedule of the Constitution.

However, carving of Scheduled Areas was not made on any scientific basis. As a result, a large number of Scheduled Tribe population in Maharashtra who are outside the Scheduled Areas could not avail of the benefit meant for Scheduled Tribes. This Area restriction was removed only in 1976.⁴ In other words, this point out that the Government of India did not take the required interest the tribal communities deserved in ameliorating their conditions. Naturally upto 1976, Scheduled Areas in Maharashtra covered only 10.27 lakhs of tribal population. When compared to the Census figures of 1981 (57.72 lakhs) it indicates that only 1/5th of tribal population lived in the Scheduled Areas. Now most of the tribals are covered under Tribal Sub-Plan and additional Tribal Sub-Plan Areas in Maharashtra.

Organisational Structure at the State Level

The then Government of Bombay (Before State Reorganisation) had not set-up any special machinery either at the district or State headquarters for the administration of the Scheduled Areas though the Constitution envisaged that the State Government should take steps for improving Scheduled Areas. The then Backward Class Department was in charge of Tribal Welfare. This was due to the fact that the Old Bombay Government followed the policy of treating all backward classes alike in matters of granting facilities available for the backward classes. In the case of Scheduled Areas also no distinction is made between different sections of the Backward classes and the concessions meant for these Scheduled Areas were made available to all the backward classes alike.⁵ To this add also the fact that the total outlay provided for the community development and Tribal Block Development was so meagre and sketchy that even 5 to 10 per cent of the needs of tribal people are not covered. Naturally, this state of affair led to the grabbing of benefits by backward classes other than Scheduled Tribes who were and are too poor, innocent and lived in the far off forest areas and unaware of governmental programmes.

After the Reorganisation of States in 1956, leaving apart the then Backward Class Department, another department known as the Labour and Social Welfare Department (1957) came into existence.⁶ Hitherto, the Backward Class Department used to coordinate the working of various schemes sanctioned for the welfare of the backward classes which are used to be implemented by the concerned departments of the Government. Now, the Backward

Class Department was placed under the administrative control of the Ministry of Labour and Social Welfare Department. The Head of the Department, the Director of the Backward Class Welfare (now redesignated as Director of Social Welfare) was assisted by Three Assistant Directors who gave guidance in three different fields of their respective speciality i.e., Revenue, Education and Co-operation matters. In other words, this arrangement makes it clear that the Government of Maharashtra even after a lapse of a decade after independence did not take into cognizance seriously about development aspects in the fields like Agriculture, Animal Husbandry, Health, Roads and Communication regarding tribal community. The main difference that brought about by the State Reorganisation in the administration of tribal welfare at the State level in Maharashtra when compared to earlier period was that unlike the Old Bombay State set-up where the departments acted mainly as a coordinating body in all the new component units the work of execution of the schemes have also become the departmental responsibility.

Another problem which required keen attention after the Reorganisation of States was to provide an integrated set-up for the Backward Class Department which lacked uniformity in the organisational structure. Whereas old Bombay areas had no divisional officers, Vidarbha region had two regional officers—one for looking after Social Welfare and the other exclusively for Tribal Welfare under whom Area organisers and circle organisers functioned. Marathwada region had 4 Social Welfare officers—one each for Parbhani, Osmanabad, Nanded, Bhir and a Special Social Welfare

Officer was in charge of Aurangabad. Under them Social Service Inspectors, Social Service Organisers and Co-operative Inspectors, Doctors, Veterinary Assistants and Samaj Sevaks functioned. Saurashtra and Kutch regions were dissolved in 1959 and Rajkot division was enlarged which in turn included the districts of Kutch and Amreli besides the five districts of Saurashtra.

Reorganisation of the Social Welfare Department took place on 1st May 1961.⁷ This has resulted in streamlining the organisational structure. At the Secretariat level apart from three Assistant Directors for three subjects, i.e., Revenue, Education and Co-operation, two officers on special duty—one for Scavengers Living Conditions, Enquiry Committee and another for Vimukta Jatis and Nomadic Tribes were appointed. A post of Social Welfare Officer exclusively for looking after Government of India Scholarship also came into existence. Moreover, all the four Administrative Divisions had a Divisional Social Welfare Officers at Bombay, Pune, Aurangabad and Nagpur. This has brought organisational uniformity at the Divisional level. These officers not only supervised the work at the District and the lower levels but also coordinated the activities for the welfare of the Backward Classes including the Scheduled Tribes. The Department of Social Welfare underwent change from time to time. Sometimes two areas like Revenue and Co-operation were entrusted to a single person and post of officers on Special Duty (Vimukta Jatis and Nomadic Tribes) were abolished. In 1963-64 Tribal Welfare Officer one each at Aurangabad and Nagpur were appointed to look after exclusively the problems of nomadic tribes. This clearly

indicates that the Government of Maharashtra sensed that there is a special need for appointing officers to tackle the problems of nomadic tribals. Again, in 1965-67 the Directorate of Social Welfare witnessed change. As a result, a post of Deputy Director of Social Welfare was created for looking after sanitation and scavenging scheme. As the workload in administrative matters increased a separate post of Assistant Director of Social Welfare was created to cope with it.⁸

Hitherto we have witnessed how the Department of Social Welfare functioned and its role with regard to tribal development. But the crucial point one must not miss in this connection is that under the then existing departmental system the development with regard to tribal community took place in a "normal and routine departmental fashion". In other words, in that organisational set-up it is too much to expect in embarking on new strategy or approach in the practical sense with reference to looking at the problems of tribal welfare, the method of functioning and planning. Most probably keeping these things in view Maharashtra Tribal Advisory Committee at the State level recommended for a separate Directorate for the all-round development of the tribal community. As the offspring of this recommendation a separate Directorate of Tribal Welfare came into existence on 3rd July 1973. The need for a separate Directorate arose mainly due to the nature of handling financial affair with regard to tribal development. It is observed succinctly that "though the funds are placed at the disposal of Rural Development Department by the Social Welfare Department, the Director of Social Welfare was hardly consulted in the development programmes with the result it is

seen that he has very little say in the matter. In fact the Director is said to be the coordinator for all the activities of the tribals but in practice it is seen that due to his multifarious activities of social welfare, he cannot function this role effectively."⁹ This suggests that money was provided by one department and spent by another department without even ascertaining the views of the funding department regarding development programmes. Added to this, Director of Social Welfare was over burdened with regard to the activities concerning social welfare. The total effect of the situation was that there was no co-operation to the extent necessary between the Department of Social Welfare and Rural Development Department and naturally there was lack of coordination. In this circumstance one can well imagine with what spirit the programmes for the development of Scheduled Tribes were handled. In other words, till 1973, for twenty-five years after independence the problems of tribal community in the State of Maharashtra gained only a perfunctory attention.

Since there was no separate administrative machinery to give undivided attention to the problems of Scheduled Tribes, it has resulted in tribal unrest in some forest and hilly areas. The Government of Maharashtra was warned by press that the situation may lead to the strengthening of Naxalite elements in the State if no separate machinery is created for the purpose of handling tribal problems. This makes it beyond doubt that the then existing organisational input was not adequate enough to meet the requirements of the tribal community.

Functions of the Directorate of Tribal Welfare¹⁰

The Directorate of Tribal Welfare came into existence on 13th July 1973. Since its inception the Directorate of Tribal Welfare was entrusted with very minimum functions. They are : (1) opening and maintenance of Ashram Schools in tribal areas; (2) to inspect and make payment of grant-in-aid to Ashram Schools and Post-Basic Ashram Schools run by voluntary agencies; (3) to supply electric motor pumps and diesel engines to Adivasis on an 100 per cent subsidy basis; (4) to run Government Hostels exclusively meant for scheduled tribe students.

The Directorate of Tribal Welfare at Headquarter level is now assisted by two Deputy Directors, three Assistant Directors (one each for Administration, Planning and Ashram School), one Tribal Development Officer and one Chief Audit and Accounts Officer. There is also a Special Officer to look after Government of India Scholarship. There is no staff at the Divisional Level in the present administrative set-up. But this does not mean that the Directorate is weak. Far from that since there is no workload the Directorate seems to be content with the existing set-up. At the District level Tribal Development Officers and Tribal Development Inspectors carry out the activities noted above.

Hitherto, we have seen how the problems of tribal community in Maharashtra is handled at the State level. But to obtain a correct picture it is essential to see how under our democratic framework the matter is handled at the grassroots level as it is at the District and below District level programmes have to be implemented. Hence we shift our attention now to the grassroots level.

Organisational structure at the grassroots

Backward Class Department under Old Bombay set-up has a Backward Class Welfare Officer at the District level of the status of a second grade Mamlatdar who looked after the implementation of various schemes and also the welfare of Backward Classes in general. Moreover, with a view to have public participation at the grassroots level in the various districts of old Bombay State, Special Backward Sub-Committee (now renamed as Social Welfare Sub-Committee) was formed out of the District Development Board to look after the welfare of Backward Classes and to help and advise the Collector in the implementation of the various schemes for the welfare of Backward Classes.¹¹

In May 1962, Zilla Parishad at the District level came into existence in Maharashtra. Hence, the Social Welfare Department through Zilla Parishad started executing the programmes for the Welfare of Backward Classes including Scheduled Tribes in the Scheduled Areas. In 1962-63 as a consequence most of the Schemes were transferred to the Local Sector under the Zilla Parishads and Panchayat Samitis. Standing Committee of Zilla Parishads were entrusted with the Local Sector Schemes.¹² The Tribal Development Blocks are however, implemented through Government in the Co-operation and Rural Development Department. Similarly some of the important schemes like Forest Labourer's Co-operative Societies (Forest Department), Housing (Co-operation Department), Development of Agricultural Land (Director of Agriculture), Ashram Schools (Director of Education), have been implemented through the concerned implementing departments.

In other words, there are three agencies i.e. Zilla Parishad plus Panchayat Samitis, Co-operation and Rural Development and individual departments like Agriculture, Education etc. implemented the programmes in their respective areas. However, in 1970 Social Welfare Committee was constituted and Social Welfare Officer acts as Ex Officio Secretary. This Committee has taken over the responsibility of the programmes of the Scheduled Tribes and Development of the Scheduled Areas from the Standing Committee of the Zilla Parishad.¹³

Administrative Arrangement for Tribal Sub-Plan in Maharashtra¹⁴

In order to cope with increasing responsibilities in the wake of specific targets enumerated in the various sectors, the existing administrative machinery has been geared up to face this challenging task. The administrative set-up for executing the Tribal Sub-Plan in the State is as follows:

State Level Cabinet Sub-Committee

At the State level there is a cabinet Sub-Committee for Tribal Sub-Plan headed by the Chief Minister. This Committee considers the matters regarding the Tribal Sub-Plan. To implement the Tribal Sub-Plan programme, there is a Tribal Commissioner of the status of the Secretary to Government, Tribal Development Department. The main functions of the Tribal Commissioner is State level Co-ordination, servicing the Cabinet Sub-Committee, liaison with the Government of India, attending to legislative matters and monitoring the implementation of the Tribal Development Projects. He has the assisting staff on the Secretariat pattern at the Mantralaya.

At the Divisional level, the Divisional Commissioners in the

four revenue divisions are fully responsible for the implementation of Tribal Sub-Plan in their respective divisions. The Divisional Commissioners are assisted by two Additional Commissioners specially appointed for Tribal Sub-Plan work with the headquarters at Nashik and Nagpur respectively.

The district level set-up

At the district level, the Collector of the District has been designated as Deputy Tribal Commissioner and the Chief Executive Officers of the Zilla Parishads have been also designated as Deputy Tribal Commissioners. The Deputy Tribal Commissioners are assisted in the district by Project Officers who are full-time Class I Officers of the rank of Deputy Collectors. There are at present 19 Project Officers who are responsible for Co-ordinating the functions of the various departments in the time-bound and project-oriented programme and one specially for primitive tribes. They are entrusted with the work of preparing the project reports, planning and monitoring the schemes at the project level. There are 18 Tribal Development Officers who are Class II Officers who work under the direct control of the Director, Tribal Development, Nashik and supervise schemes such as education, supply of pump-sets etc. executed by the Directorate of Tribal Welfare.

Special Executive Committee

In order to have public participation in the implementation of the Tribal Sub-Plan, there is a *Special Executive Committee for Tribal Sub-Plan at District Planning and Development Council in each of the 15 Tribal Districts*. This Committee consists of the "Palak Mantri" of the District as its Chairman, one of the elected M.L.A. as

Vice-Chairman and all the elected representatives of the Tribals in the State Legislature, Zilla Parishads and Panchayat Samitis. The Committee also has the Deputy Tribal Commissioner (Collector) as the Member-Secretary. While formulating and assessing the progress of Annual Tribal Sub-Plan, the concerned Heads of Departments are associated with this Committee. Thus the Tribal Sub-Plan formulation as well as its assessment is done in collaboration with the local leadership and with all District Officers.

The activities cover not only the Scheduled Area which is spread over only in 7 districts and comprises of 2,897 villages but to the larger Tribal Sub-Plan and Additional Tribal Sub-Plan area covering 6,767 villages in 15 districts of the State.¹⁵

Role of the Project Officer

In order to implement the Tribal Sub-Plan the State Government has established Integrated Tribal Development Project as the unit of Planning and implementation. At the project level there is a Project Officer whose duty is to co-ordinate, monitor and evaluate the programmes implemented by the various departments. Although the Project Officer has been entrusted with the responsibility of co-ordination, monitoring and evaluation of programmes, *it was observed that there was a lack of functional integration at the project level.* In order to achieve proper co-ordination and implementation of the schemes already approved by the District Planning and Development Council, the State Government has recently set-up a *Project Level Implementation Committee* for each of the 19 Integrated Tribal Development Projects in Maharashtra and one exclusively for primitive tribes which makes total to 20. The Additional

Tribal Commissioners, Nashik and Nagpur are the Chairmen of these committees in their respective regions. All the Implementing Officers at the project level representing the district level schemes of the project and talukas are the members of these Committees.

Administrative arrangement under Tribal Sub-Plan in Maharashtra also came under criticism. V. S. Murthy observed that as happened earlier, the most prominent short-coming is the lack of co-ordination between the functioning of various administrative agencies which results in overlapping and duplication at one end, and haphazard and incomplete endeavours at the other end. "In Maharashtra, the Tribal Development Block Officials work under Zilla Parishad and Panchayat Samitis; the Tribal Development Officers work under the Tribal Development Department. The Maharashtra State Tribal Development Corporation through its own regional and Taluka Managers perform its functions. The Project Officers (of the rank of Deputy Commissioners) one each for an Integrated Tribal Development Project area are under the Collector who is Deputy Commissioner (Tribal) for Sub-Plan Schemes. At the Block Level, the old set-up continues and the new set-up. Yet to come in force."¹⁶ As a result waste of human and material resources took place without the envisaged benefits to the Tribal population. The Collector and his District Planning and Development Council is so over burdened with the multiplicity of responsibilities that effective supervision and Control is not possible. The divided responsibility and dual control over officials resulted in developing reluctance in them to use their discretionary power. The total

effect of the situation is lack of effective supervision and control over officials which ultimately helped them lose the perspective of tribal development and comprehending the ultimate goal of the programmes.

Task Force Committee at the Taluka/Block Level

For the effective implementation of the programmes a Task Force Committee is constituted having local M.L.A. as the President. President of Panchayat Samiti and Chairman of Social Welfare Committee of the concerned Zilla Parishad, Tribal Development Officer of the District concerned and officers of different development departments at the local level as members and Tribal Development Officer acts as the member-secretary of this committee. For implementing the programmes like supply of electric pump-sets and oil engines it was felt obvious that the help of Deputy Engineer, Ground Water Survey and Deputy Engineer, Maharashtra State Electricity Board was imperative and hence they are included as the members. Meetings of this committee are held two or three times in a year.

The inclusion of non-officials in this committee serve the purpose of giving proper guidance and also exercise control over the officials with a view to point out administrative laxity and discrimination with regard to timely service to the tribals.

In this connection it is not impertinent to point out that for the delay and effective implementation of the programmes at the grassroots it is not just the Tribal Development Department alone is responsible. For example, let us take the problem of providing electric pump-sets/oil Engines to tribals. The administrative procedure involved in this matter may be

viewed at least from three stages (i) calling for application and scrutiny; and checking the *bona fides* of the beneficiary, (ii) Location of the site, (iii) actual installation.

In the first stage, the Tribal Development Officer calls for application for pump-sets/oil engines from the tribals. After the receipt of application they are scrutinised at T.D.O.s' office. The application should accompany the caste certificate from the Tahsildar and Land Abstract from Talathi. Caste certificate is necessary to prove the *bona fides* of the person whether he is a tribal or not. By chance if there is manipulation or doubt in this regard, the Tribal Inspector refers the matter to the T.D.O. Then, T.D.O. refers the matter to the Caste Verification Unit at the Tribal Research and Training Institute, Pune. After ascertaining the opinion of this Unit, the application is either entertained or rejected by the concerned T.D.O. Even if there is no manipulation it is observed at the official level that it is essential to oil the palm of administrative machinery to obtain the Caste Certificate.

As the application should accompany the Land Abstract (Map) to prove that the applicant is owing a minimum of 2 acres of land for obtaining this benefit it is observed is difficult to get this document unless the Talathi is looked after properly. Hence the inevitable delay takes place at the very beginning.

The Tribal Development Officer conducts the preliminary survey regarding potential beneficiaries, location of site and also checks the truthfulness or otherwise of source of water and whether the tribal is possessing minimum land as per the Government rule as shown in the

Land Abstract for availing the benefit of electric pump-set/oil engine. He also takes note of the fact regarding distance of electricity supply line to that of the site of potential beneficiary. In this task he is assisted by the Tribal Development Inspectors. After this preliminary survey is over, the T.D.O. compiles the applications of suitable potential beneficiaries and the same are referred to the Director, Ground Water Survey. After obtaining clearance from the appropriate officials at the Taluka level, these applications are referred to Maharashtra State Electricity Board to obtain feasibility certificate with a view to know whether electricity is available to these potential beneficiaries or not. To get the survey done by these two agencies by T.D.O., generally proves to be a difficult task as T.D.O. has to see that the timing of inspection should be co-ordinated properly. This also causes delay. After obtaining clearance report from these two agencies, the list of potential beneficiaries is prepared by T.D.O. and the matter is placed before the Task Force Committee and there the list of potential beneficiaries is finalised by taking into consideration the views of Task Force Committee.

It is observed at the official circles at the District Level that since the demands are more for electric pump-sets/oil engines it is very difficult for T.D.O. to select the beneficiaries impartially on the basis of merit because the persons whose applications are rejected bring political pressure on T.D.O. But non-officials forget the fact that the budget allocated for this scheme is low. Hence, it is difficult even to provide proportionate benefit to tribals of different villages who are interested in the scheme. Moreover, officials feel that aptitude for

utilising the benefit provided rather than enthusiasm or mere land holding should be the criteria for selecting the beneficiaries.

The consolidated list is sent to the Director of Tribal Development by the T.D.O.s. The Director issues the order of sanction to the beneficiaries through the concerned T.D.O.s, stating that pump-set/oil engines are sanctioned to them.

Pump-sets/oil engines are installed by the Managing Director, Tribal Development Corporation through its Regional Managers. In official circles it is observed that installations are not done in time. Moreover, the T.D.O. keeping in view his position and rank in organisational hierarchy cannot remind the Managing Director. Only the Director, Tribal Development, can do so. Hence the delay.

After installation of pump-sets/ oil engines, the Tribal Inspector inspects them and reports to T.D.O. the reasons if they are not functioning. Then the T.D.O. takes appropriate action in the matter. He usually refers the matter to Tribal Development Corporation.

Above discussion makes it clear how the delay occurs and there is virtually no co-ordination between the Tribal Development Officer's Office and that of the Managing Director, Tribal Development Corporation. Added to this, T.D.O.s cannot do anything about the delay that occurs at the Tahsildar and Talathi level for the tribals to file their application in time to T.D.O.s office. The total effect of the situation is there is lack of co-ordination and delay in implementation. It is needless to go about the problems because broadly they point out that the existing organisational structure needs to be restructured to meet the needs of co-ordination. Hence, in the

pages that follow an effort is made to provide an alternative organisational structure to meet the needs.

In the existing organisational set-up, there is no co-ordination between the Director, Tribal Development and Additional Commissioners who are in charge of Tribal Sub-Plan. This is so because departmental programmes are handled by the Director and his subordinates (T.D.O.s) and Tribal Sub-Plan Programmes are handled by the two Additional Commissioners and their subordinates (Project Officers). This is due to the fact that different type of programmes are assigned to each agency. Virtually, there is no co-ordination at the grassroots level, i.e., District level and below because the Project Officer is technically controlled by the concerned Additional Commissioner and administratively by the Chief Executive Officer at the District level. But the Chief Executive Officer is overburdened by the work of supervising other developmental programmes. As such he cannot bestow enough attention to the tribal development programmes and hence his administrative control over the Project Officer seems to be weak. Added to this, the Project Officer is only a coordinator and in charge of planning and monitoring the tribal programmes which are implemented by the Block Development Officer and his team at the Block level. It is not yet known how far role perception is there so far as tribal development programmes are concerned with the Block Development Officer and his team members. At the same time, there is no co-ordination between the Managing Director, Tribal Development Corporation and his regional managers with that of Tribal Development Officer at the District level. To overcome this anomaly, an integrated

organisational set-up is a must. To achieve the same the organisational set-up as worked out below hoped to meet the needs

THE ALTERNATIVE MODEL

At the State Level

At the State level, the Secretary-cum-Tribal Development Commissioner should be a senior most I.A.S. Officer preferably from the Social Science Discipline. Under him, the existing Directorates i.e. The Director, Tribal Welfare and the Director, Tribal Research and Training Institute and the Managing Director, Tribal Development Corporation should continue to function. The Director should be redesignated as Director-cum-Additional Tribal Commissioner with headquarter at Bombay. Special Officer, Caste verification may be placed under the control of the Director, Tribal Research and Training Institute, Pune.

The Director-cum-Additional Tribal Commissioner should be assisted by three Assistant Directors, one each for looking after the function of Planning, Administration and Electric Motor pump/Oil Engine Scheme-cum-Ashram Schools. The existing posts of Chief Audit and Accounts Officer and Special Officer in charge of Government of India Scholarship should be continued. The Managing Director, Tribal Development Corporation should have his office located at Bombay so as to help him to procure Electric Motor Pumps/Oil Engines without undue delay. Under him Regional Managers should work. These Regional Managers should be allowed to have independent contact with their respective Project Officers at the Project level so that delay may be curtailed in supply of E.M.P./Oil Engines.

Divisional Level

At the Divisional level, the existing posts of Additional Commissioners (Junior I.A.S.) should be continued at Nashik and Nagpur (of the rank of or equivalent to Joint-Director) and should work under the Director-cum-Additional Tribal Commissioner. Hence their post may be redesignated as Divisional Tribal Commissioners. Taking into consideration the huge tribal population living outside the Tribal Sub-Plan area 2 more Divisional Tribal Commissioners may be provided for looking after Tribal Development in the O.T.S.P. area. They should be in charge of supervision of works in their respective Divisions. They should also work as trouble shooters and should coordinate tribal development programmes with that of State Plan at the Divisional level.

Sub-Divisional level

Since it is very difficult to exercise control over the officers functioning below the Divisional level who are spread over a large geographical area it is necessary to divide each existing Division into two sub-divisions. To look after the Welfare and Development of Tribals in the O.T.S.P. area at the sub-divisional level 4 more sub-divisions may be opened for this purpose. Each Sub-Division should be headed by a Deputy Tribal Commissioner of the rank of Deputy Director. He should be in charge of planning, monitoring, and co-ordination of the work of 3-4 Tribal Project Officers at the Project level and he should exercise both administrative and technical control over them and also 4-5 Tribal Development Officers on whom he should exercise only technical control at the project level. The required coordination between different agencies departments should be done through

him at his level to save time and avoid delay in implementation of the schemes.

Project Level

At the Project level, Project Officer/s (Class-I) should be in charge of overall development of tribals at the project level. Hence, Project Officer/s should work under the administrative control of the Deputy Tribal Commissioner of the concerned Sub-Division. If there are two or more Project Officers under Deputy Tribal Commissioner, the Deputy Tribal Commissioner should coordinate the works of these project officers and see that programmes move in an equal pace in the district. The Tribal Development Officer should be made responsible for collecting relevant data for the purpose of planning for tribal development at the project level and for this purpose a Junior Statistical Assistant may be provided to him. The existing posts of Tribal Development Inspectors should be continued. For the purpose of developing O.T.S.P. area some posts of Project Officers and Tribal Development Officers may be created with necessary assisting staff.

If a Taluka/Block is of predominantly a tribal one in population, programmes should be devised with tribal bias and only those officers who have an aptitude for tribal development must be posted as Block Development Officers to those Blocks. The Tribal Development Officer and the B.D.O. should work with each other in harmonious manner. The Assistant Project Officers at the Project level should obtain the help of village level workers and other functionaries at the village level and should identify the problems regarding planning and implementation of tribal programmes. The Project Officer after obtaining the views of Assistant Project Officers

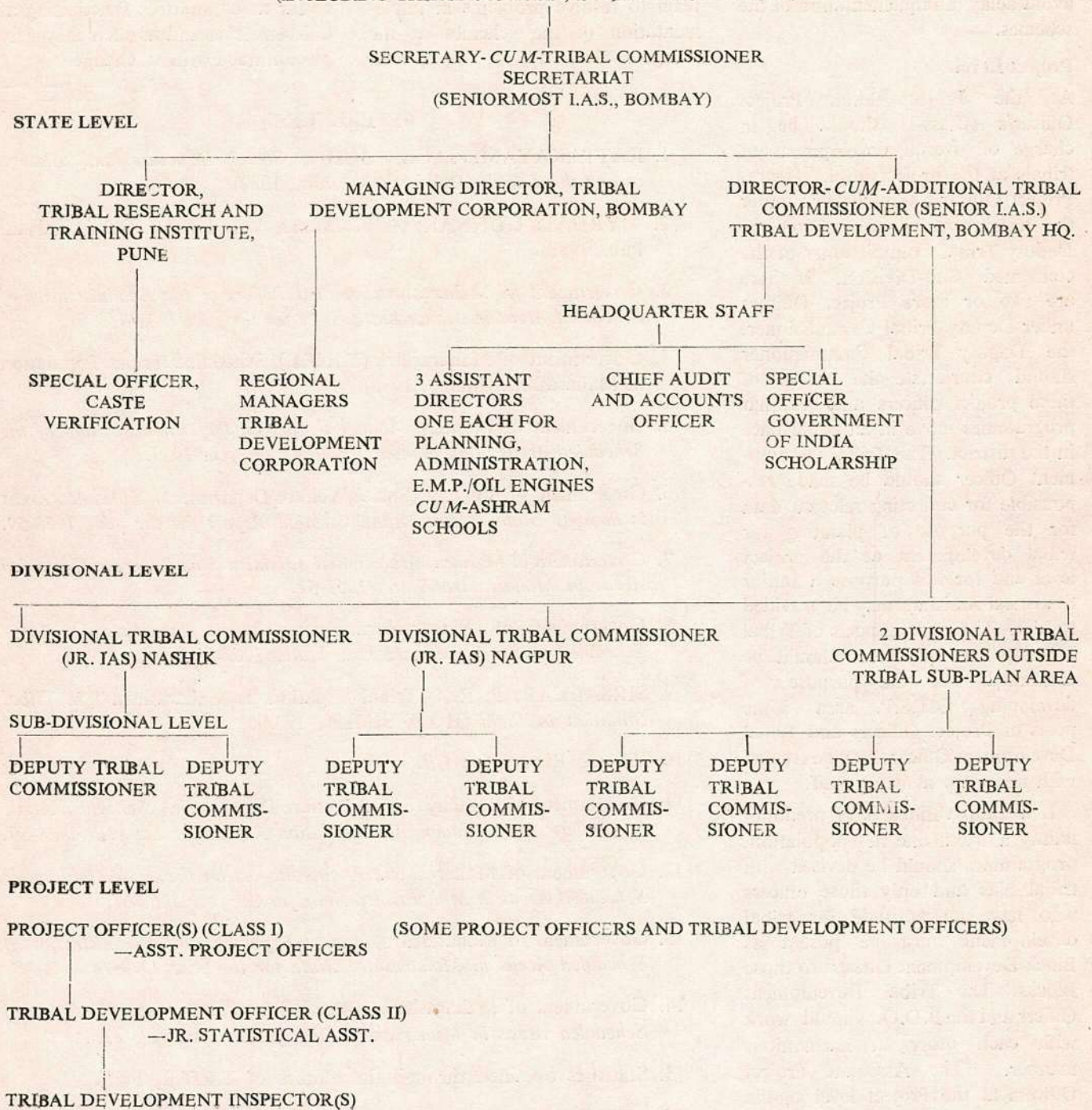
should help the B.D.O. and his team to resolve problems in implementation of the schemes at the village level.

There is no need for any change so far as committees functioning at different level and as such they may be continued without change.

REFERENCES

1. KATTAKAYAM, JACOB JOHN, *Social Structure and Change among the Tribals* (Delhi, D. K. Pub., 1982).
2. MYRDAL, GUNNAR, *Asian Drama*, Vol. I (New Delhi, Kalyani Pub., 1982).
3. Government of Maharashtra, *Annual Report of the Administration of Scheduled Areas in Maharashtra State for the year 1981-82*.
4. Government of Maharashtra (T.R.T.I.), *Scheduled Tribes Population in Maharashtra* (Memo. 1985).
5. Government of Bombay, *Annual Report on the Administration of the Scheduled Areas in the Bombay State for the year 1953*.
6. Government of Bombay (Social Welfare Department) *Scheduled Areas in Bombay State, Annual Administration Report for the year 1958-59*.
7. Government of Maharashtra, *Annual Administration Report of Scheduled Areas in Maharashtra State, 1961-62*.
8. Government of Maharashtra, *Annual Report, Administration of Scheduled Areas in Maharashtra State, 1967-68*.
9. SIRSALKAR, P. R., "Tribal Situation in Maharashtra" in *Tribal Situation in India* (II AS, SIMLA, 1972).
10. 1981-82 Report *Op. Cit.*
11. Government of Bombay (Social Welfare Department) *Scheduled Areas in Bombay State, Annual Administration Report for the year 1958-59*.
12. Government of Maharashtra, *Annual Report on the Administration of Scheduled Areas in Maharashtra State for the year 1963-64*.
13. Government of Maharashtra, *Annual Report on the Administration of Scheduled Areas in Maharashtra State for the year 1973-74*.
14. Government of Maharashtra, *Annual Report on the Administration of Scheduled Areas in Maharashtra State for the year 1976-77*.
15. Statistics obtained through the officers of T.R.T.I., Pune.
16. MURTHY, V. S., "The Administration of a Tribal Sub-Plan in Maharashtra" in *Problems of Development of Tribals* (S. G. Deogaonkar Ed.) (Delhi, Leela Devi Pub., 1979).
17. My discussion with the District level officers at Pune Zilla Parishad in October 1985.
18. My discussion with the C.E.O., Pune Zilla Parishad in October 1985.

**PROPOSED ORGANISATIONAL SET-UP FOR TRIBAL DEVELOPMENT DEPARTMENT
(INCLUDING TRIBAL SUB-PLAN) IN MAHARASHTRA STATE**

Supply of Milch Animals to Adivasis in Dbule District

An Evaluation Study of the Scheme—A Field Profile

M. B. SURANA

Dy. Director, Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune 411 001

Introduction

The Government of India has introduced 20-Point Programme for the accelerated development of the country. The Integrated Rural Development Programme is one of the important programmes initiated for the upliftment of the weaker sections of the society at large. Amongst the various schemes implemented under Integrated Rural Development Programme, the scheme of 'Supply of Milch Animals to Adivasis' is found more acceptable and popular among the tribal families. Its impact on the socio-economic conditions of the tribal families is quite discernible. The scheme is implemented throughout Maharashtra and some tribal belts of the country. The observations and findings of the survey conducted by the Tribal Research and Training Institute, Pune, may be similar in these parts also. It is hoped that the suggestions and recommendations of the survey made by the Institute may be useful for them also. In this article an effort is made to point out suggestions and recommendations for improving the scheme.

Objectives of the Survey

The objectives of the evaluation study were:

- (i) To assess the impact of the scheme on the socio-economic conditions of the tribal beneficiaries;

- (ii) To know in and out, merits and demerits of the scheme, and

- (iii) To point out lacunae and deficiencies for better execution of the scheme.

The Scheme

The families living below poverty line i.e. whose income is below Rs. 3,600 per annum with family size of 5 to 6 members normally and who are on the master list of selection of beneficiaries under Integrated Rural Development Programme, such beneficiaries are to be assisted suitably by supplying improved breed like Gir/Tharparkar cows with subsidised rates for enabling them to cross the poverty line by generating additional income.

Eligibility for assistance

The eligibility for sanctioning loan and assistance to the beneficiaries is as below:

The beneficiaries (i) should not be the defaulters of any financial or any credit institution, (ii) should be member of the credit society, he/she should convince the bank by showing firm marketing arrangement with private agency, where credit can be linked with marketing, (iii) village is in milk route, (iv) assured supply of fodder, (v) veterinary aid and Artificial Insemination Centre should be within approachable distance.

Unit costs of scheme

The total beneficiary provision of Rs. 5,500 per unit of 2 cows

including transportation charges with the subsidy of Rs. 2,750 (50% of loan) is fixed for tribals. The maximum limit of loan to be granted to the tribal beneficiary is Rs. 2,750 with the interest rate of 10% per annum.

Mode of supply of animals and linkages of recovery

After due scrutiny and sanction of loan by appropriate authority, the bank disburses loan in the form of cheque. The animals are generally purchased in the presence of the purchase committee consisting of Bank representative, veterinary doctor, chairman of the dairy society and beneficiary. The selection of the milch animal is preferably done by the beneficiary. The veterinary doctor examines the milch animal and certifies its medical fitness. Insurance policies are drawn in favour of credit institution so that in the event of death of the milch animal the beneficiary does not suffer. There is generally a tripartite agreement of security between the beneficiary society and the bank. The dairy society is a mediator agency. The milk produced by the beneficiary is collected by Dairy Society at the milk centre. The loan instalments are recovered by Dairy Society and are remitted to the bank's concerned. The second animal is provided within six months if the recovery from beneficiary is satisfactory. The scheme is nicely linked with many essential factors.

Factors favouring good response to the scheme

The factors favouring good response to the scheme can be narrated as under:

(1) It is the immediate income generating occupation scheme;

(2) The milk and milk products such as ghee and butter has a wide demand in the locality and the neighbouring states;

(3) Government has tailored the scheme in such a manner that the animals are supplied at 50% cost. The loan and subsidy elements are so combined that the beneficiaries are put to more advantageous position so as to get financial assistance/repayment of loan in easy instalments;

(4) The procedure of sanctioning loan/financial assistance is simple;

(5) The credit institutions are lending support in an enthusiastic manner;

(6) The rate of interest charged on the loan is only 10% per annum;

(7) The beneficiary is getting self-employment and independent job;

(8) It greatly serves the daily requirement of neighbouring cities.

The scheme is, thus, a gift to the area where grazing land and ample fodder is available. It provides subsidiary occupation for many farmers.

Implementing Agencies

The scheme of supply of milch animals has been implemented by the various agencies and departments as below:—

(1) The District Rural Development Agency.

(2) The Mahatma Phule Backward Class Development Corporation.

(3) The Project Officers, Integrated Tribal Development Projects.

(4) The District Animal Husbandry Officer.

(5) The District Industries Officer.

(6) Nationalised Banks/Co-operative Banks.

(7) Department of Agriculture,

(8) Milk Unions and Dairy Societies.

The pattern of implementation and mechanism of different agencies/departments of the scheme is similar but with slight modification. One of the most pivotal agencies in the programme is the District Rural Development Agency which is the co-ordinating and controlling agency in the district. The D.R.D.A. has launched the scheme in Dhule district since 2nd October 1980.

The yearwise total expenditure of the project and that for the scheme is given below:—

Year	(Rs. in lakhs)				
	Total Expenditure	Expenditure under milch animals scheme	Total No. of beneficiaries	Beneficiaries under milch animals scheme	Percentage of beneficiaries under the scheme to total beneficiaries
1980-81 ..	36.23	23.51	3,025	1,520	50.25
1981-82 ..	62.11	34.33	4,154	2,593	62.43
1982-83 ..	110.82	72.58	6,010	4,633	77.43
1983-84 ..	85.88	44.42	5,656	3,043	53.80

The above table shows that the scheme of supply of milch animals has a lion's share in the total expenditure of the D.R.D.A.

Sampling procedure and selection of beneficiaries

In view of the large number of Scheduled Tribe beneficiaries, field study was restricted to certain area, viz. Taloda, Nandurbar and Nawapur tahsils of Dhule district. The tribal concentration in the area is large as compared to other parts of the district. From each tahsil four dairy societies were selected for the survey by simple random sampling methods. The households were selected from each society by systematic sampling procedure with equal intervals. In all 136 beneficiaries from 15 villages and 1 town Taloda were selected. They were contacted individually and the information was collected. In addition to this, views of implementing agencies and associated persons were taken into consideration while finalising their reactions about the scheme.

Observations

(1) Under the scheme, two cows of improved variety, viz. : Gir/Tharparkar are provided to the beneficiaries. They need special type of concentrate cattle feed and the management, which these target group families, cannot afford due to poor economic conditions in which they are placed. Thus, the beneficiaries do not procure the proposed incremental income from the milch animals supplied to them.

(2) There is no phased programme for selecting villages. The villages are selected at random from the specified area for this purpose.

(3) The applications from the beneficiaries for the scheme of supply of milch animals are collected at the end of the financial year

which gives very little time for scrutiny of applications, rise in the unit cost and selection of animals is made.

(4) The income of the family, in many cases, is not properly assessed. The income of all family members in aggregate needs to be considered.

(5) The Dairy Societies have to play a coordinating and controlling role in the scheme. It is found that some of the Dairy Societies are mismanaged or have been liquidated and some are found defunct.

(6) The Dairy Societies are not supervised and inspected by higher authorities from time to time.

(7) The maintenance of proper accounts of milk supplied, amount paid and recovered from the beneficiary and outstanding loan calls for some improvements.

(8) To supplement the scheme, no parallel scheme or supplementary schemes are taken under this programme.

Important Findings

The sample of the survey contains 90% of Tribal families, 5% Scheduled Caste families and remaining 5% other families:—

(1) The sample contains male beneficiaries 92% and 8% female beneficiaries.

(2) The sample also reveals that it contains 76% beneficiaries landless, 8% of the beneficiaries are marginal farmers and only 14% of the beneficiaries belong to category of small land holders or small farmers and 2% have sizable land.

(3) The average size of the family is found to be 5.40 members i.e. 5 to 6 members in the family.

(4) The ratio of average earning members to total members is 1: 2.

(5) Of the 136 households 50% have earnings from subsidiary occupations.

(6) Out of the total beneficiaries, 66% are illiterate, 30% of the beneficiaries have education level upto or below 7th standard and 4% have upto S.S.C.

(7) The occupational pattern amongst selected families is found as below:—

(i) 69% of the households have agricultural labour as their main source of income;

(ii) 16% of the households have land cultivation as the main source of income;

(iii) The remaining 15% have other sources of income i.e. forestry, service etc.

(8) The average annual income per family from main occupation in rural area comes to Rs. 1,993, whereas income from other subsidiary sources comes to Rs. 1,345. Thus the average income per family of the selected beneficiaries is Rs. 3,337, while in urban area it comes to Rs. 7,400.

(9) The average size of land holding of the cultivator is found as 4.63 acres i.e. below 2 hectares. Most of the land with the beneficiaries is unirrigated and dry.

Impact of the scheme

In general, it is found that the scheme has made good impact on the socio-economic conditions of the tribals. It has created additional employment opportunities for tribal families.

A. Social Impact

(1) Tribals are generally happy with what they have. They are reluctant or slow in accepting any new job or occupation. But tribals are demanding more and more animals under this scheme.

(2) They are learning new technique of rearing improved varieties of milch animals.

(3) The tribals are mixing more and more with advanced locality under this co-operative movement and securing good social status.

B. Economic Impact

(1) The income of the tribal beneficiaries has definitely increased by this scheme. The beneficiaries practising this subsidiary occupation have been generally lifted above Below Poverty Level.

(2) Self-employment is provided to tribal family members: young and old, male and female all are engaged by this scheme.

(3) Every weekday, the beneficiary is getting cash payment by the sale of milk. They can satisfy their daily requirements. Previously they had to go to Sahukar or landlord for borrowing money which has now stopped.

(4) The scheme satisfies increasing demand of milk and their products of the neighbouring cities keeping the prices of milk with less fluctuations.

(5) Improved varieties of cows are taking place of local ones.

(6) The farmers are getting more and more cowdung which enables them to increase fertility of their land.

(7) The co-operative activities are strengthening.

(8) Infrastructure and community services are automatically increasing.

C. Some Difficulties

(1) Theft of fodder and grass is reported.

(2) Even though sufficient milk is produced in the village, almost all is sold to Dairy society in order to have money or for adjusting the loan amount. The beneficiaries are not keeping sufficient milk for their family members. It is very

difficult in village to get milk at an odd time.

(3) If the beneficiary has not viable unit at least of 2 cows, he has to waste whole day for rearing one cow; which is uneconomical. They have to loose guaranteed employment in this case.

Suggestions and Recommendations

The suggestions and recommendations based on the field enquiry are as follows. The execution of the scheme can be made more effective if the few lacunae and deficiencies of the scheme are removed as mentioned below :

1. District Dairy Plan— Formation of—

There is no systematic planning of the programme and coordination between various agencies implementing dairy development schemes. A special plan may be worked out for dairy development and to watch its progress.

2. Phased programme for all-round development

At present beneficiaries are selected at random from the specified area. It is suggested that D.R.D.A. should chalk out a phased programme for the area, earmarked and select the villages from taluka and provide all the infrastructural facilities required after developing the selected area then the next areas can be chosen and likewise.

3. Follow-up and Monitoring system

In order to remove the deficiencies in the scheme and for proper implementation of the scheme, it is, therefore, suggested that monitoring system may be introduced.

4. Supplementary schemes— Implementation of—

The following supplementary schemes are suggested for proper

implementation of the schemes :—

(a) The concentrate cattle feed may be supplied on 50% subsidy basis to the beneficiary through the dairy co-operative societies for the initial six months period;

(b) The amount of cattle feed supplied to the Dairy Society after six months may be treated as a full loan, which can be recovered from the income of the beneficiaries. The loan subsidy may be converted in the feed subsidy. The cattle feed may be supplied to the beneficiary once in a week;

(c) Dairy Development Department should arrange to make the regular supply of fodder and feed in the concentrate form to the Dairy Societies on credit so that they can ensure regular supply to the beneficiaries;

(d) Dairy societies may be asked to purchase the fodder and cattle feed in slack season and supply them to the beneficiaries when they are needed in summer.

5. Updating of list of families below poverty line, computing of proper income

During the survey it is observed that no up-to-date list of families below poverty line is available with D.R.D.A. It is suggested that an up-to-date such list may be kept ready taking into consideration the proper estimated income and income from all sources of the families.

6. Selection of beneficiaries

The benefit of the scheme should flow to the lowest strata. The maximum number of beneficiaries must belong to this strata. A few families should not derive the benefit of all the schemes or also there should not happen any duplication of family members enjoying the benefit of the scheme.

7. Equal spanning of distribution of loan

It is observed that the loan amount is granted at the fag end of the financial year creating artificial demand for animals (milch) at a particular point of time. Equal spanning of distribution of loan is needed.

8. Supply of second cow

It is suggested that for a viable unit second cow needs to be supplied to the beneficiary at the end of the lactation period of the first cow, if he/she has demanded it.

9. Supply of third cow

Taking into consideration the availability of funds, utilisation and repayment of loans of previous cows of the beneficiaries, need and demand of third cow, it is suggested that the third cow may be sanctioned with some incentives upto maximum limit of subsidy.

10. Loan and subsidy for families above poverty line for purchasing cows under the scheme

It is felt that the sanction of loan to the families whose income is above the poverty line but below Rs. 6,000 may be fruitful. The rate of subsidy to the extent of 35 per cent may be granted in deserving cases.

11. Supply of she-Buffaloes of high progeny.

The programme of distribution of she-buffaloes may also be formulated to the advantage of the tribal beneficiaries who have a liking for the dairy business but desire to go without cross-breed animals. The special scheme for tribals may be formulated and implemented through the Dairy Development Milk Producers Sangh at tahsil level for those who are below poverty line.

12. Lowering of Interest Rate

Under this scheme interest rate charged for tribals and non-tribals is the same i.e. 10 per cent per annum. The incidence of burden of the rate of interest of 10 per cent is felt very heavy particularly for tribal families of below poverty line, who are mostly landless agricultural labourers. The rate of interest, therefore, be lowered down to 5.6 per cent in respect of these families.

13. Role of Dairy Societies

In order to function effectively, the Dairy Societies should be improved and the activities of Dairy Societies may be strengthened. It should be supervised by higher authorities from time to time. Only one Dairy Society may be formed in one village with its sub-branches if necessary. Similarly it is suggested that the separate independent Dairy Society may be formed for each village if it is viable.

14. Collection of milk for all days in a year

Milk is collected only for six days in a week. There is loss of income of producer for one day. It is suggested that the milk may be collected for all days in a week.

15. Pass Book of the Accounts

The beneficiary should be provided with pass book and up-to-date entries of the collected and recovered amount, outstanding loan amount, amount adjusted towards expenses etc. are to be made and brought up-to-date.

16. Allotment of Dairy Activities to Adivasi Co-operative Societies

The Adivasi Co-operative Societies functioning in Tribal Sub-Plan Area of Maharashtra State have seasonal work and as such it is suggested that the activities of dairy and milk collection may be allotted

to these Adivasi Co-operative Societies which are not so far associated with this work.

17. Live Stock Production Programme

There is heavy demand of improved breed Gir/Tharparkar/Jersey. Such animals are purchased from other States with high cost. It is, therefore, suggested that a good quality live stock production programme may be adopted in the State.

18. Artificial Insemination Programme

The Artificial Insemination Programme is implemented to have good breed of animals. This programme could not succeed in the area due to inadequate artificial insemination facilities. As an alternative to above, till the scheme is successfully implemented the service bull and he-buffaloes to the Milk Producers Sangh at the level and the Dairy Society at the central place may be supplied with free of cost or subsidised rates. Moreover there is no follow up system and monitoring system in the scheme implemented. This may be introduced.

19. Adequacy of medicine in Government Veterinary Dispensaries

The present veterinary hospitals/dispensaries are not well equipped and with no sufficient stock of medicine. It is suggested that hospitals/dispensaries should be well equipped and supplied with sufficient stock of medicine.

20. Special Veterinary Medical Officers for the animals supplied under District Rural Development Agency Programmes

The programme for supply of milch animals is implemented on large scale in Dhule district. The present veterinary services cannot

cope up with the demand of the beneficiaries under the scheme. It is suggested that the special medical officers may be appointed for the cows under the scheme.

21. Community cattle-shed for animals (shed for animals)

Tribals residing in small huts have no sufficient space for sheltering the cows. Cows are sheltered in these small huts creating unhygienic condition. A community cattle shed in the village for these animals is needed. Considering genuine difficulty of sheds to cows, it is suggested that loans for sheds to deserving beneficiaries may be granted.

22. Training programme for the beneficiaries

Training programmes of short duration in the villages for the beneficiaries may be organised from time to time to impart the training on (i) rearing of animals, (ii) identification of animals' diseases and treatment on them, and (iii) preparation of compost from cowdung and waste material etc.

23. Fodder Development

In order to meet the requirement of animals from the point of milk production, larger plans for development of fodder must be taken in hand to meet the increasing demand of fodder. The earnest steps may be taken for introduction of new high yielding grass and more and more area should be brought under fodder development by encouraging the farmers with certain incentives.

If the lacunae and deficiencies in the scheme stated above are removed and suggestions and recommendations are taken into consideration while implementing the scheme, it is hoped that the prospects of Dairy Development will be bright and the results will be encouraging.

□ □ □

A Demographic Profile of Tribals in Maharashtra State

GAIKWAD, JOHN S.

Lecturer, Tribal Research and
Training Institute, Pune 411 001

Introduction

In spite of increasing urbanisation, nearly 80 per cent of the India's population lives in about 6 lakhs of villages. During the last 25-30 years there has been a considerable growth of industries, but this has hardly made any impression on the standard of living of the rural masses. Economically and socially the conditions of life in the villages are still unsatisfactory and the real India being the rural India, the population problem of India is largely a problem of rural areas where the bulk of the people are living in conditions of grinding poverty, malnutrition, ill-health, poor sanitation, poor housing, illiteracy, ignorance, under-employment and unemployment.

Social change is the result of many factors, one of the more important of which is population growth. When the population increases, so do the needs of the society and the effort it makes to meet these needs through innovations, necessarily involves social change. Consequent to the innovations new roles emerge which may mean a new pattern in the division of labour, all of which are indicative of an increasing complexity of the social system, in which social relations become less normative and secondary roles more predominant. Such a situation, particularly in rural areas, tends to create a feeling of normlessness.

In order to understand the problems of population growth in the rural sector, one needs to understand the social and cultural values of the people which function as major determinants of the relationship between social change and population growth.

Though population growth retards human development, it is only one factor in the complex problem of rural under-development. Hence an effective population policy needs to integrate positive measures to promote economic and social progress of the rural masses, improve health and nutrition, provide educational facilities and more opportunities for productive and gainful employment.

An analytical exercise on the available demographic data pertaining to the tribal population in Maharashtra has been attempted here.

The census of India is the most important source of demographic data. As per the enumeration of tribal population is concerned, prior to 1976 and launched in 1956, there was an 'area restriction' upon the enumeration of the tribals, taking into consideration their habitation and particularity. So the 1961 and 1971 censuses were conducted, taking into account the 'area restriction'. Due to the removal of 'area restriction' in 1976, the 1981 census is earmarked

as the census wherein complete enumeration of the tribes is accounted for, irrespective of their habitation and particularity. Apparently it gives a clear and a more vivid picture of the existing tribal population all over the State.

Methods and Material

This paper primarily based on secondary data deals with some characteristics of the tribal population on the basis of 1981 census, but not in a synchronous way. The characteristics dealt with, in the paper are discussed in the light of the corresponding available data from 1961 and 1971 censuses as well.

In case of the portion pertaining to 'Age group distribution in children' and 'Land holding', data from Universal Bench Mark Survey conducted by Tribal Research and Training Institute in 1980, has been utilised.

Characteristics of the Tribal population in India (in brief)

There are about 250 tribal communities speaking about 105 languages as and 225 subsidiary languages. Amongst them are groups as large as about 5 million and as small as 26 Great Andamanese. Each community irrespective of its size, has come to occupy a place of its own in the national life, retaining its own identity and culture.

The tribals occupy about 18.75 per cent of the total area of the

country, mostly living in remote hilly and forest regions of 19 States and 6 Union Territories.

Two-thirds of the total tribal population is concentrated in Madhya Pradesh, Orissa, Bihar, Gujarat and Rajasthan. The other states having tribal population are Andhra Pradesh, Assam, Himachal Pradesh, Karnataka, Kerala, Maharashtra, Manipur, Sikkim, Tripura, Uttar Pradesh, West Bengal and Union Territories of Andaman and

Nicobar Islands and Goa, Daman and Diu and Dadra and Nagar Haveli.

Nearly 82 per cent of the tribal population is concentrated in Central and Western parts of the Country, about 11 per cent in the North-Eastern States and about 7 per cent is dispersed in small pockets in the Southern zone.

PART I

Characteristics of population growth
The tribal population of about

38 million at the time of 1971 census, increased to about 42 million when the area restriction relative to the demographic distribution of the Scheduled Tribes population within a State was removed.

Table No. 1

It deals with the Statewise distribution of the tribal population along with the re-enumerated tribal population after the Removal of Area restrictions in 1976.

TABLE No. 1

Statewise distribution of the Scheduled Tribes Population along with the Re-enumerated Tribal Population as per the Amendment Act, 1976.

Serial No.	State/Union Territory	Total population (in lakhs) 1971 census	Scheduled Tribe population (in lakhs)			
			1971 census	Percentage to total population (of col. 4 to 3)	Revised as per the Constitution S.C./S.T. Order (Amendment Act, 1976)	Percentage to total population (of col. 6 to 3)
1	2	3	4	5	6	7
1	Andhra Pradesh	435.03	16.58	3.81	22.26	5.12
2	Assam	146.25	16.07	10.99	16.07	10.99
3	Bihar	563.53	49.33	8.75	49.33	8.75
4	Gujarat	266.97	37.34	13.99	37.57	14.07
5	Haryana	100.37
6	Himachal Pradesh	34.60	1.42	4.10	1.42	4.10
7	Jammu and Kashmir	46.17
8	Karnataka	292.99	2.32	0.79	2.62	0.89
9	Kerala	213.47	2.69	1.26	1.93	0.90
10	Madhya Pradesh	416.54	83.87	20.13	98.15	23.56
11	Maharashtra	504.12	29.54	5.86	38.41	7.62
12	Manipur	10.73	3.34	31.13	3.34	31.13
13	Meghalaya	10.12	8.14	80.43	8.14	8.043
14	Nagaland	5.16	4.58	88.76	4.58	88.76
15	Orissa	219.45	50.72	23.11	50.75	23.13
16	Punjab	135.51
17	Rajasthan	257.66	31.26	12.13	31.35	12.17
18	Sikkim	2.10
19	Tamil Nadu	412.60	3.12	0.76	4.50	1.09
20	Tripura	15.56	4.51	28.98	4.51	28.98
21	Uttar Pradesh	883.41	2.03	0.23	2.03	0.23
22	West Bengal	443.12	25.33	5.72	26.03	5.87
23	Andaman and Nicobar Islands	1.15	0.18	15.65	0.18	15.65
24	Arunachal Pradesh	4.68	3.69	78.85	3.69	78.85
25	Chandigarh	2.57
26	Dadra and Nagar Haveli	0.74	0.64	86.49	0.64	86.49
27	Delhi	40.66
28	Goa, Daman and Diu	8.58	0.07	0.82	0.07	0.82
29	Lakshadweep	0.32	0.30	93.75	0.30	93.75
30	Mizoram	3.32	3.13	94.28	3.13	94.28
31	Pondicherry	4.72
	India (Overall)	5,481.60	380.15	6.94	411.48	7.51

This table shows that:

(a) There is no tribal population in the States of Haryana, Jammu and Kashmir, Punjab and Sikkim and Union Territories of Chandigarh, Delhi and Pondicherry.

(b) All the remaining States and Union Territories have tribal population.

(c) There was an increase in the enumeration of tribal population as a result of the Removal of Area Restrictions Act, 1976—in the following States:—

Andhra Pradesh, Gujarat, Karnataka, Madhya Pradesh, Maharashtra, Orissa, Tamil Nadu, Rajasthan and West Bengal.

(d) However an anomaly is observed in case of Kerala where there is a decline in the population enumerated (from 2.69 to 1.93) after the Removal of Area Restrictions Act, 1976.

Tribes in Maharashtra and their Distribution in general

In all, there are forty-seven tribes in Maharashtra. Out of these, seventeen are numerically and ethnographically important tribes. These principal tribes are Bhil, Mahadeo Koli, Gond, Warli, Kokna, Katkari, Korku, Kolam, Gamit, Thakar, Pardhi, Andh, Malhar Koli, Pardhan, Dhanka, Dhor Koli and Halba.

Other minor tribal communities include Baiga, Barda, Bavacha, Bhaina, Bharia, Bhunjia, Binjhar, Bhatra, Chodhra, Dhanwar, Dhodia, Dubla, Kawar, Kharia, Kol, Nagesia, Naikda, Parja, Patelia, Pomla, Rathawa, Sawar, Thoti and Vitolia.

Though the tribal population is spread over in almost all the districts in Maharashtra, it is mainly concentrated in the following fourteen

districts:—

Pune, Ahmadnagar, Nashik, Thane, Dhule, Jalgaon, Raigad,

Amravati, Yavatmal, Nanded, Nagpur, Bhandara, Chandrapur and Gadchiroli.

PERCENTAGE OF TRIBAL POPULATION IN THE STATE OF MAHARASHTRA

TABLE NO. 2

Percentage of country's tribal population residing in the State of Maharashtra and the percentage of the tribal population to the total population of the State of Maharashtra

Year	Tribal population (in lakhs)		Total population of Maharashtra (in lakhs)	Percentage of country's tribal population residing in the State of Maharashtra (of 3 to 2)	Percentage of tribal population in the State of Maharashtra (of 3 to 4)
	India	Maharashtra			
1	2	3	4	5	6
1971 ..	380.15	29.54	504.12	7.8	5.86
1976 ..	411.48	38.41	504.12	9.3	7.62
1981 ..	516.29	57.72	627.50	11.2	9.20

This parameter being double faceted, happens to be relative, and hence has been considered in two stages, in order to touch upon both the facets, viz.:

(a) Percentage of country's total tribal population residing in the State of Maharashtra ; and

(b) Percentage of tribal population to the total population of the State.

Furthermore to get a clear picture, these have been considered in a way of comparison between the latest 1981 census figures available and the corresponding figures of 1971 census (including the figures of enumeration, modified with effect of the Removal of Area Restrictions (Amendment) Act, 1976 but corresponding to the 1971 census figures).

Table No. 2, deals with the percentage of country's total tribal population residing in the State of Maharashtra and the percentage of

this tribal population to the total population of the State of Maharashtra.

In the first phase of 1971 census the Scheduled Tribe population residing in the State was 29.54 lakhs, when the country's total Scheduled Tribe population was 380.15 lakhs. So the percentage of country's tribal population in the State of Maharashtra was 7.8 per cent.

As a result of removal of area restrictions by virtue of the Amendment Act, 1976 which embarks the second phase of 1971 census, when the country's tribal population went upto 411.48 lakhs and the State's tribal population went upto 38.41 lakhs. So the percentage of tribal population residing in the State of Maharashtra was estimated to be 9.3 per cent.

In the 1981 census the country's total tribal population was found to be 516.29 lakhs, and that of

Maharashtra State was 57.72 lakhs. This works out to be 11.2 per cent. of the country's tribal population.

It is observed that during the 1971 census, total population of the State was 504.12 lakhs. In the first phase the tribal population of the State

was found to be 29.54 lakhs which formed 5.86 per cent of the State's total population. In the second phase (1976), the tribal population was enumerated to be 38.41 lakhs, comprising thereby 7.62 per cent of the State's total population.

In the 1981 census the total population of the State was 627.50 lakhs out of which the tribal population of the State was found to be 57.72 lakhs and this comprises 9.20 per cent of the State's total population.

TABLE NO. 3

Statewise increase in the enumeration of the Scheduled Tribes Population as per the Removal of Area Restrictions (Amendment) Act, 1976

Serial No.	State/Union Territory	S. T. population 1971 census (in lakhs)	Revised as per the constitution S.C./S.T. Order (Amendment Act, 1976) (in lakhs)	Percentage increase in the enumeration of the tribal population as per the Amendment Act, 1976
1	2	3	4	5
1	Tamil Nadu	3.12	4.50	44.23
2	Andhra Pradesh	16.58	22.26	34.26
3	Maharashtra	29.54	38.41	30.03
4	Madhya Pradesh	83.87	98.15	17.03
5	Karnataka	2.32	2.62	12.93
6	West Bengal	25.33	26.03	2.76
7	Gujarat	37.34	37.57	0.62
8	Rajasthan	31.26	31.35	0.29
9	Orissa	50.72	50.75	0.06

The above table presents in a descending order the Statewise increase in the enumeration of the Scheduled Tribes population as per the Removal of Area Restrictions Act, 1976. As soon as this Act, was enforced in 1977, immediately the 1971 estimates were actually revised by undertaking an enumeration corresponding to the 1971 census. The maximum of percentage increase of the enumeration of the tribal population is registered in the State of Tamil Nadu (44.23) while the minimum in the State of Orissa (0.06), Maharashtra happens to be third in this list (30.03). Thus the next step in this analysis is that of taking into consideration the comparative decadal growth rates of the tribal population in the State of Maharashtra.

TABLE NO. 4

Comparison of decadal growth rates of the Tribal Populations in Maharashtra State for the decades 1961-1971 and 1971-1981

	1961	1971 (a)	1971 (b) (After the Amendment Act, 1976)	1981
Tribal population (in lakhs) ..	23.97	29.54	38.41	57.72
Decade ..	(a) 1961-1971 (a)		(b) 1971(b)-1981	
Decadal growth rate ..	23.24		50.27	

The first and the foremost thing observed in the above table is that *there is a marked difference between the decadal growth rates thus obtained from the data available.* The decadal growth rate for the decade 1971 (b)-1981 is no doubt apparently abnormal.

Thus, in order to ascertain the normalcy of the apparently abnormal decadal growth rate for the decade 1971(b)-1981, it will be necessary to logically deduce the figures on uniform and analogous platforms, using the projection method, thereby

enabling to arrive at an unbiased, viable and statistically significant result.

There is a peculiarity about the decadal growth rates derived from the data available—

(a) 1961-1971(a).—23.24 is the decadal growth rate for the tribal population prior to the Amendment Act, 1976 (with the exclusion of certain tribals in certain areas); while—

(b) 1971(b)-1981.—50.27 is the decadal growth rate for the tribal population after the enforcement of the Amendment Act, 1976 (with the inclusion of the formerly excluded tribals).

Taking into consideration the decadal growth rate for 1961-1971(a) and assuming that the “area restrictions” existed even during the 1981 census, then from the 1971(a) census population (29.54) lakhs, the population during 1981 census [in the conditions similar and analogous to those, during the 1971 (a) census] can be projected at the decadal growth rate of 23.24.

Table No. 3 has indicated the percentage increase in the enumeration of tribal population as per the Amendment Act, 1976 as 30.03, in the State of Maharashtra. This means that approximately 30 per cent of the tribal population was unspecified prior to the removal of area restrictions.

The 1981(a) population estimated by projection (Table No. 5), represents the population prior to the removal of area restrictions. The

area restriction having been removed by virtue of the Amendment Act, 1976, the 1981(a) population thus derived needs to be corrected by adding 30.03 per cent as a correctional factor, to get a picture, which though projected, would represent, to the nearest approximation, the real factual position of the tribal population in Maharashtra during the 1981(b) census (with the inclusion of the formerly excluded tribals).

The actual population figure corresponding to 1971 (b) census (including the formerly excluded tribals) is available [Table Nos. 1, 2, 3, 4] = 38.41 lakhs (actual)].

The corresponding projected figure for 1981(b) census is also available [Table No. 6 = 47.34 lakhs (projected)].

These two figures being on uniform and analogous platforms, can be used to project the decadal growth rate for the decade 1971(b)-1981(b).

TABLE NO. 5

	1961	1971(a)	1981(a)
Tribal population (in lakhs) ..	23.97	29.54	(36.41)
Decade ..	1961-1971 (a)		Projected at the decadal growth rate (23.24)
Decadal growth rate ..	23.24		

TABLE NO. 6

1981 (a) (Projected)-1981 (b)		
Tribal population (in lakhs) ..	(36.41) (exclusion of certain tribals in certain areas).	(36.41) + (30.03 % -- correctional factor) = (47.43) (inclusion of formerly excluded tribals).

TABLE NO. 7

	1971(b)	1981(b)
Tribal population (in lakhs) ..	38.41	(47.34) (Projected)
(both including the formerly excluded tribals).		
Decade ..	1971(b)-1981(b)	
Decadal growth rate ..	(23.25) (Projected)	

Thus, the projected decadal growth rate for the decade 1971(b)-1981(b), works out to 23.25.

Even if 2.33 units (10 per cent margin) are added (arbitrarily), the corresponding decadal growth rate would be (25.58) at the most.

Hence it is crystal clear and proved beyond doubt that the decadal growth rate (50.27) for 1971(b)-1981, derived from the actually

reported population for 1981 census is certainly abnormal.

In order to analyse further and to particularise the area and extent of the abnormal decadal growth rate, a comparison of divisionwise decadal growth rate for the decade 1971(b)-1981 has been considered in the following table.

[For this purpose the former four (4) divisions in the State have been considered.]

The data available divisionwise for 1971(a) census (excluding certain tribals in certain areas) has been projected for obtaining divisionwise figures for 1971(b) census (including the formerly excluded tribals). Hence the figures in 1971(b) and 1981 are placed on uniform and analogous platforms. Thus, these figures can be used to determine the share of percentage increase and the decadal growth rate, divisionwise.

TABLE NO. 8

Comparison of Divisionwise Share of Percentage Increase and Decadal Growth Rate for the Tribal Population of Maharashtra State for the Decade 1971 (b)-1981

Serial No.	Division	Tribal population (in lakhs)			Rise in tribal population (in lakhs) 1971 (b)-81	Percentage with the total (6)	Decadal growth rate for the decade 1971(b) 1981
		1971 (a)	Revised as per the Amendment Act, 1976 [1971 (b)] (projected)	1981			
1	2	3	4	5	6	7	8
1	Western Maharashtra	15.75	(20.48)*	22.03	1.55	(8.02)	7.57
2	Konkan region including Bombay.	7.33	(9.53)*	10.35	0.82	(4.25)	8.60
3	Marathwada	1.38	(1.79)*	3.98	2.19	(11.34)	122.35
4	Vidarbha	5.08	(6.61)*	21.36	14.75	(76.39)	223.15
	Total	29.54	38.41	57.72	19.31	(100.00)	50.27

()* projected.

From the above table it is observed that there is an abnormal growth in Vidarbha and Marathwada regions (Having 223.15 and 122.35 as decadal growth rate respectively). It can be seen that in Vidarbha region there is an addition of 14.75 lakhs of tribals out of the total addition of 19.31 lakhs in the last decade [1971(b)-1981]. This constitutes the extent of addition to 76.39% of the total increase for the State. Thus it is clearly indicated that the major abnormal growth of the tribal population is in Vidarbha region only.

The percentage growth rate of Marathwada, though appears high, has actually contributed a very smaller increase (11.34) (as compared to that contributed by the Vidarbha region). But the percentage increase in Marathwada region alone is approximately equal to the percentage increase in Western Maharashtra and Konkan regions taken together.

Though most of the abnormal growth is prominent in Vidarbha and Marathwada regions, there are all possible chances of 'contribution'

to this 'abnormal growth', even from the Western Maharashtra and Konkan regions.

PART II

Other Demographic Characteristics Age Group Distribution of the Tribal Population in Maharashtra State.

As per the age group structure of the Indian population is concerned, it can be observed that India has a considerably high population of children, which happens to be one of the consequences of high birth-rate. Nearly 42% of India's population in the 1971 census was below the age

of 15 years and only 6 % of the population was aged 60 years and above.

TABLE NO. 9

Age Group Distribution of the Tribal Population as per 1971 Census.

Age group	Tribal population (in lakhs)	Percentage with total population (%)
1	2	3
Upto 14 years ..	13.06	44.21
15-44 years ..	12.00	40.62
Above 45 years ..	4.44	15.03
Age not stated ..	0.04	0.14
Total ..	29.54	100.00

From the above table it is indicated that in 1971, the children below 14 years constituted 44.21% of the total tribal population. The percentage of persons above 15 years is 55.65. (In 0.14% cases age was not stated).

The data regarding age group distribution which was collected (along with other data) by virtue of the Universal Bench Mark Survey conducted by Tribal Research Institute in the Tribal Sub-Plan Area of Maharashtra State in 1980 is presented in the following table:—

TABLE NO. 10

*Age Group Distribution of Children in the Tribal Sub-Plan Area of Maharashtra State (1980)**

Age group	Tribal population (in lakhs)	Percentage with total population (per cent)
1	2	3
Upto 5 years ..	3.97	16.62
6-11 years ..	3.80	15.91
12-15 years ..	1.96	8.21
Above 15 years	14.15	59.26
Total ..	23.88	100.00

*T.R.I.—U.B.M.S.—1980,

The above table shows that the children (upto 15 years) constitute 40.74 per cent of the tribal population in the Tribal Sub-Plan Area. The percentage of persons above 15 years is 59.26 per cent.

TABLE NO. 11

Sexwise Distribution of the Tribal Population in Maharashtra State 1981

	Tribal population (in lakhs)		
	Total	Males	Females
Percentage to total	57.72 (100)	29.24 (50.56)	28.48 (49.34)

As per the 1981 census, the tribal population in the State comprises 50.56 per cent males and 49.34 per cent females.

However, to have a more clear picture, the comparative position of the sex-ratio, as observed in the tribal population as well as the general population has been considered in the following table.

Sex-ratio—As observed in Tribal population

There are more males than females in India, hence obviously the sex-ratio is expressed as number of females per 1000 males.

TABLE NO. 12

Comparison of observed Sex-ratio in Tribal Population with that of General Population for the Census Years 1961, 1971 and 1981

Census	Sex-Ratio	
	General	Tribal
1961 ..	936	974
1971 ..	930	975
1981 ..	938	78

From the above table it can be seen that in case of general population the sex-ratio seems to be fluctuating while in case of the tribal population it is observed that the number of females per 1000 males is steadily increasing. However the increase for 1971-81 is apparently more when considered in the light of the corresponding increase for 1961-1971.

Also it can be observed that the number of females per 1000 males among the tribal population is more as compared to the corresponding number in the general population.

It is of utmost importance to know the areawise (rural-urban) distribution as it ultimately helps in the process of planning for the development.

TABLE NO. 13

Areawise (Rural-Urban) Distribution of the Households with Tribal Members in the State Maharashtra State

Households with tribal members (in lakhs)		Total number of households with tribal members (in lakhs)
Rural	Urban	
9.80	1.15	10.95

Thus it can be seen from Table No. 13 that the total number of households with tribal members are reported to be 10.95 lakhs in Maharashtra State.

Out of the total number of households with tribal population, 9.80 lakhs reside in rural area and 1.15 lakhs reside in Urban Area. As per the tribal households are concerned, their Rural-Urban proportion comes around 9 : 1.

The size of the tribal family as per the 1981 census comes to 5.3 and it coincides with the family

size of the general population of the State.

Migration of tribal population to Urban and Semi-Urban areas

The tribals normally reside in hilly, remote and interior forest areas.

Very few of them migrate to urban and semi-urban areas to earn their livelihood and a very small fraction of the tribals come to urban and semi-urban areas in the pursuance of higher education, technical/

vocational education and similar such training courses.

The migration of the tribal population needs to be discussed in the light of comparison with the migration of general population.

TABLE NO. 14

Comparison of Trends of Rural-Urban Ratio among General and Tribal Population for the Years 1961, 1971 and 1981

Census year	Percentage population			
	General		Tribal	
	Rural	Urban	Rural	Urban
1961	71.78	28.22	96.25	3.75
1971	68.83	31.17	95.66	4.34
1981	64.97	35.03	89.50	10.50

From the above table it can be seen that as per the general population is concerned, their migration towards urban area is gradual and steady. While the migration of the tribal population towards urban area seems to have been abruptly increased during the 1981 census, when considered in the light of the corresponding figures for 1961 and 1971 census.

The percentage of general population migrating towards the urban area as compared to the corresponding percentage of tribal population, is already high. The percentage of tribal population in the urban and semi-urban areas in 1981 is less than half of the percentage of the general population in urban and semi-urban areas long back in 1961. The ratio of the percentage of the general and tribal population in urban and semi-urban areas is 7.5 : 1, 7.2 : 1 and 3.3 : 1 during 1961, 1971 and 1981 respectively.

Pace of literacy among the tribals of Maharashtra

An overview of the National scene

Literacy which is the capacity to read and write with an understanding in any language was as low as 5.8 per cent in 1891 and only 9.5 per cent in 1931. In 1981 it had

reached to 36.1 per cent. Rural and tribal areas have literacy rate lower than the urban areas.

During the 1981 census male literacy has been reported to be nearly 47 per cent and female literacy about 25 per cent.

TABLE NO. 15

Comparison of Literacy amongst the General and the Tribal Population for the Two Decades (1961-1971-1981)

Year	General			Tribal		
	Total	Male	Female	Total	Male	Female
	2	3	4	5	6	7
1961	29.82	42.04	16.76	7.21	12.55	1.75
1971	39.13	51.04	26.43	11.74	19.06	4.21
1981	47.02	58.65	34.63	22.29	32.38	11.94

From the above table it can be observed that the literacy rate among the tribal population is increasing in a profound manner. When compared with the literacy level of the general population, it can be noted that the literacy level among the tribals is 22.29 in 1981, which has not even reached the literacy level of the general population in 1961 i.e. 29.82. Hence it is observed that, even if the literacy level of the tribal population is on an increase, it is comparatively low when considered in the light of the literacy level of the general population.

Further it can be seen that the ratio between the literacy levels of

general population and tribal population has come down from approximately 4 : 1 to approximately 2 : 1 from 1961 to 1981 through 1971.

Taking into consideration the male literacy, the corresponding ratio has come down from approximately 3 : 1 to approximately 2 : 1 from 1961 to 1981 through 1971.

Taking into consideration the female literacy the corresponding ratio has come down from approximately 16 : 1 to approximately 3 : 1 from 1961 to 1981 through 1971. Though this seems to be a gallop, the literacy level achieved by the

tribal females in 1981 is less than the literacy level achieved by females in the general population as well as the tribal males in 1961, i.e., literacy level of tribal female in 1981—11.94 as against 16.76 (general female) and 12.55 (tribal male) in 1961.

Taking into consideration only the tribal literacy—it is observed that the gallop in literacy from 1971-1981 for the total tribal population as well as the tribal males and females, is very high when considered in the light of the corresponding increase in literacy for 1961-1971.

TABLE NO. 16
Occupational Structure of the Tribals in Maharashtra

1	Scheduled Tribe population			Total Main workers (I—IX)			Cultivators (I)			Agricultural labourers (II)		
	Persons	Males	Females	Persons	Males	Females	Persons	Males	Females	Persons	Males	Females
Maharashtra State ..	57.72	29.24	28.48	27.65	16.60	11.05	10.93	7.13	3.80	12.50	6.20	6.30
(a) ..	(100)	(100)	(100)	(47.90)	(56.77)	(38.79)
(b)	(100)	(100)	(100)	(39.53)	(42.97)	(34.37)	(45.22)	(37.34)	(57.04)
(c) ..	(100)	(50.56)	(49.34)	(100)	(60.04)	(39.96)	(100)	(65.26)	(34.74)	(100)	(49.58)	(50.42)

1	Household Industry Manufacturing, processing, servicing and repairs V(a)			Other workers [III, IV, V (b) and VI to IX]			Marginal workers			Non-workers		
	Persons	Males	Females	Persons	Males	Females	Persons	Males	Females	Persons	Males	Females
Maharashtra State ..	0.55	0.34	0.22	3.66	2.93	0.73	3.07	0.44	2.63	27.00	12.20	14.80
(a)	(5.32)	(1.52)	(9.23)	(46.78)	(41.71)	(51.98)
(b) ..	(2.00)	(2.03)	(1.97)	(13.25)	(17.66)	(6.62)
(c) ..	(100)	(60.72)	(39.28)	(100)	(80.04)	(19.96)	(100)	(14.44)	(85.56)	(100)	(45.17)	(54.83)

() — figures in brackets indicate percentages.

(a) — % of S. T. population as persons, males and females as per the activities they are engaged in Main workers (I—IX) and Marginal workers, or otherwise Non-workers.

(b) — %— Distribution of the Main workers (I—IX) as persons, males, females engaged in various activities.

(c) — %— Sexwise distribution considered for individual categories of Main workers, Marginal workers and Non-workers.

Occupational structure as per the 1981 census

In order to adjudge the exact position regarding workers, marginal workers and non-workers—amongst the tribals, the available statistics has been discussed in the light of the corresponding position in the general population.

TABLE NO. 17

Comparative Position of Percentage of Main Workers, Marginal Workers and Non-workers in the General and the Tribal Population (1981)

Category	Percentage population	
	General	Tribal
1. Total Main workers (I-IX)	38.71	47.90
2. Marginal workers	3.96	5.32
3. Non-workers	57.33	46.78

It can be seen from the above table that the percentage of main workers and marginal workers is higher amongst the tribal population in comparison with the general population, and obviously the observation is the other way round in case of the percentage for non-workers (though the percentage of non-workers is quite high in both the general as well as the tribal population).

It can be very well stated that the percentage of main workers and marginal workers is directly proportional to the rural-urban ratio of normal residence and is inversely proportional to the literacy level of the population in the context.

While the percentage of non-workers can be considered as directly proportional to the rural-urban ratio of normal residence as well as directly proportional to the literacy level of the population in the context,

(As per the tribal population in Maharashtra is concerned—

1.52 males and 9.23 females are marginal workers

while

41.71 males and 51.98 females are non-workers.)

Occupational distribution of the Main workers amongst the Tribals in Maharashtra State

The occupational distribution of Main workers into various cate-

gories (with emphasis given over to the items suitable to the population in context) such as cultivators; Agricultural labourers; Home Industries manufacturing, processing Servicing, Repairs etc.; and other workers has been considered in the following table (for computing these percentages the figures corresponding to the total main workers, with break up as persons, males and females have been taken as base line).

TABLE NO. 18

Occupational Distribution of Main Workers amongst the Tribal Population in the Maharashtra State as per the 1981 Census.

Category	Percentage		
	Persons	Males	Females
Cultivators (I)	39.53	42.97	34.37
Agricultural labourers (II)	45.22	37.34	57.04
Household Industries, Manufacturing, Processing, Servicing and Repairing (Va).	2.00	2.03	1.97
Other workers (III, IV, Vb and VI-IX)	13.25	17.66	6.62

The above table reveals that the major occupation of the tribals is Agricultural labour (45.22 per cent), followed by the cultivators (39.53 per cent). Hence, altogether 84.75 per cent of the main workers are engaged in agricultural and allied activities. The percentage of tribal main workers engaged in Home Industries, manufacturing, processing, servicing and repairing etc., is negligible i.e. (2.00 per cent). Remaining 13.25 per cent of the main workers are engaged in other categories which seem to be insignificant in the context of the population under consideration.

Another important observation in the above table is that—among the total male and female workers, the percentage of male workers engaged

in cultivation is more than the percentage of female workers engaged in cultivation, while the percentage of male workers engaged in agricultural labour is less than the percentage of the female workers engaged in the same activity.

In case of Household Industries, manufacturing, processing, servicing and repairing though the percentage of male workers engaged there is more than the females engaged in the same activity, the difference is more or less negligible.

In case of other workers—the percentage of male workers in this category is higher than the percentage of female workers engaged in activities classified under III, IV, Vb and VI-IX.

It can be observed that out of the total male and female workers—80.31 per cent of the male workers are engaged in agricultural and allied activities;

While 91.41 per cent of the female workers are engaged in

agricultural and allied activities; i.e. approximately 11 per cent of male workers are less in the agricultural and allied activities.

It can be clearly observed in the above table that the difference of 11 per cent of male workers in

agricultural and allied activities is counter balanced in the activities classified under III, IV, Vb and VI-IX wherein the male workers are approximately 11 per cent more than the percentage of female workers in the same category.

TABLE NO. 19

Sexwise Percentage considered for Individual Categories of Total Main Workers, Marginal Workers and Non-workers

Category	Percentage	
	Males	Females
Total Main Workers (I-IX)	60.04	39.96
Cultivators (I)	65.26	34.74
Agricultural labourers (II)	49.58	50.42
Household Industries, manufacturing, processing, servicing and repairs (Va)	60.72	39.28
Other Workers (III, IV, Vb and VI-IX)	80.04	19.96
Marginal Workers	14.44	85.56
Non-Workers	45.17	54.83

The above table shows that the percentage of males is more than that of the females in case of total main workers (60.04 and 39.96 respectively). Hence, obviously the percentage of males is less than that of the females in case of the marginal workers and non-workers. (14.44 and 85.56 for marginal workers and 45.17 and 54.83 for non-workers, respectively).

The observation already recorded from the previous table. i.e. the percentage of male workers engaged in cultivation is more than the percentage of female workers engaged in cultivation, while the percentage of male workers engaged

in agricultural labour is less than the percentage of the female workers engaged in the same activity, also is observed in the above table.

In case of activities classified in (Va) and (III, IV, Vb and VI-IX) i.e. Household Industries, manufacturing, processing, services and repairs as well as, other workers—the percentage of male workers is more than the percentage of female workers engaged in the similar activities. The ratio of male : female percentages in the abovementioned categories is approximately 1.5 : 1 and 4 : 1, respectively.

Further analysis of the data suggests that 86.72 per cent of the

tribal population resides in the districts having Tribal Sub-Plan Area, while 13.28 per cent of the tribal population resides in the districts not having Tribal Sub-Plan.

Land Holding

India being a country having agriculture as a principal occupation, the average size of land holding becomes an important index among the other indices dealing with the socio-economic status of any population group largely residing in rural/tribal area of the country.

The data regarding operational holdings of tribals which was collected (along with other data)

by virtue of the Universal Benchmark Survey conducted by Tribal Research Institute in the Tribal Sub-Plan Area of Maharashtra State in 1980, is presented in the following table:—

TABLE NO. 20

*Distribution of Tribal Households by Size Class according to the Land possessed (1980)**

Size class land possessed (Hect.)	No. of tribal households	Total land possessed (Hect.)	Average land possessed per tribal family (Hect.)	Percentage with the total (%)
1	2	3	4	5
Landless ..	1,93,212	44.80
Below 01.00 ..	43,202	27,000.70	0.63	10.02
01.00—02.00 ..	58,624	76,928.40	1.31	13.59
02.00—05.00 ..	93,232	2,79,313.40	3.00	21.62
05.00—06.00 ..	9,997	52,470.00	5.25	2.32
06.00—10.00 ..	21,683	1,59,672.60	7.36	5.03
10.00—20.00 ..	8,566	1,05,976.00	12.37	1.98
20.00 and above ..	2,742	1,51,804.30	55.36	0.64
Including the landless ..	4,31,258	8,53,165.40	(1.98)	(100)
Excluding the landless ..	2,38,046	8,53,165.40	(3.58)	(100)

*T.R.I.—U.B.M.S.—1980.

It is revealed from the above table that 44.39 per cent of tribal families are landless; 21.42 per cent families fall in the size class of 02.00 to 05.00 hectares; 13.47 per cent families possess 01.00 to 02.00 hectares of land and 10.84 per cent of families possess land less than 1 hectare. Further we can see that 4.98 per cent of families fall in the size-class of 06.00 to 10.00 hectares; 2.30 per cent of families have 05.00 to 06.00 hectares of land; 1.97 per cent of families have land holding between 10.00 and 20.00 hectares and 0.63 per cent families fall in the size-class of 20.00 hectares and above.

Further it can be stated that the average land possessed by individual tribal family comes to 1.98 hectares (including the landless); and 3.58 hectares (excluding the landless).

CONCLUSION

The observations from Table Nos. 3, 4, 5, 6, 7 and 8 are very important, as an abnormal growth of 9—10 lakhs [(57.72 (1981—actual)—47.34 (projected—1981)] pertaining to the tribal population in Maharashtra has come to the surface. An inflation to such a high tune cannot be possibly explained demographically. This inflation cannot be directly justified as an attribute of the

“Removal of Area Restrictions (Amendment) Act, 1976”, as well.

However in the light of the above discussion it becomes pertinent to make a special mention pertaining to certain demographic parameters, (in the context of the tribals in Maharashtra)—such as the %—population in the State; Sex Ratio; Rural—Urban Distribution; Pace of Literacy and the occupational structure—(though the results and observations for these have been already discussed)—certainly get a tinge of “over estimation” to a certain extent, as evidenced by an inflation to a considerably high tune.

The observations from Table Nos. 3, 4, 5, 6, 7 and 8 are very important, as an abnormal growth of 9-10 lakhs [57.72 (1981 actual)—47.34 (projected—1981)] has come to the surface.

The probable reason behind this anomaly is the fraudulent and undue advantage taken by the non-tribals. The census which happens to be a reliable and an important national document pertaining to demographic data, has been fraudulently misused by some non-tribals on a considerably large scale especially during the 1981 census merely with a *mala fide* intention of posing themselves as belonging to S.T. communities and getting this recorded in the important national document (i.e. the census), in order to regularise and get a sanctity to their fake identity at governmental level and thereby getting the population figures pertaining to S.T. over-estimated, in order to continue to exploit and violate the benefits and concessions meant for the genuine tribals, without any interruption.

During the 1981 census this anomaly has attained an utmost promiscuous prominence probable due to

(contd. on p. 29)

Training Tribal Youth

S. P. KARVE

Lecturer
Tribal Research and
Training Institute
Maharashtra State
Pune 411 001

Introduction

Youth is an important human resource of every society. The Scheduled Tribes in Maharashtra have tremendous youth population of age 14 to 20. The Scheduled Tribes are preponderantly agrarian but as a result of changing land to man ratio and lack of improvement in agriculture majority of the tribal youths are getting depeasantised and are looking for urban employment. Percentage of literacy among the Scheduled Tribes has remarkably increased during last two decades. Consequently many non-matric, matriculate and undergraduate tribal youths are aspiring for various jobs, competitions and enterprises.

Although there are 7% reserved vacancies for Scheduled Tribes, it has always been the experience that reserved vacancies are not fully filled in Class I, II and III positions while they are easily filled in IV position. It is necessary, therefore that the educated tribal youth aspiring for various competitive examinations should be properly equipped for their mission. It is also found that while all tribal youths are trying for Government jobs through employment exchange, the clerical vacancies in Nationalised Banks and some public enterprises are inadequately represented by tribal candidates since the selection is

made through competitive examination and the tribal candidates rarely succeed in these examinations.

Tribal Youths are generally shy and they are not in contact with outside world. It is very difficult for them even to face an interview. Their general knowledge is very limited and exposure to urban environment often brings frustration to them. It is, therefore, necessary to make them bold, smart and active. It is also necessary to improve their Marathi and English conversation. Exposure to urban environment should be an enlightenment and not frustration.

Besides salaried employment, there are many opportunities of self-employment particularly those allied to agriculture such as dairy and poultry, piggery etc. which can help a number of semi-educated tribal youth to make a good living in their own village.

Various Development Schemes implemented by different Government Departments and Public Undertakings meant for Scheduled Tribes are expected to reach tribal people in order that more and more tribals should be benefited by these schemes. Thus tribal youth must be briefed about the schemes implemented for them.

Further while preparing the youths for their jobs or self-employment, it is inevitable to orient them on many other important aspects of the modern dynamic society such as rights and duties of citizens, code of conduct, social problems, health, population education, environment, social forestry etc.

Tribal Youth Training Programme

With all these in view, a scheme of massive Training Programme for tribal youths was chalked out by the Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune and was implemented during the financial year 1985-86. Ten such training programmes each of ten days' duration were proposed to be organised at the Institute. However for the sake of convenience of tribal youths some of these training programmes were conducted in and around the tribal areas. The initial target was that of training 300 youths while total 620 youths were trained through these programmes.

In each one of the training programmes, the trainees were given orientation regarding the various competitive examinations conducted by the Maharashtra Public Service Commission, Staff Selection Commission, Banking service Recruitment Board etc. They were provided special skill and knowhow of

techniques of interview, leadership qualities and personality development, general knowledge, General English and conversation, Opportunities of self-employment, Military and Police Recruitment, Schemes implemented by various Government Departments for Tribal Development, Constitutional Provisions for Scheduled Tribes, Health, Population Education, Social Forestry etc.

The speakers included the Director and Officers of Tribal Research and Training Institute; Project Officers, Integrated Tribal Development Projects, renowned educationists; lecturers in local colleges etc.; Ex-Military Officers, Government Officers and workers of Voluntary Agencies were also used as resource personnel.

Besides the lecturers of conventional types group discussions of the participants on various current topics were held. This helped to reduce their shyness and inferiority complex. Orientation on the techniques of interviews was given by experts while mock interviews of the candidates were also conducted and all the trainees volunteered to get interviewed by experts and observed the interviews of the other candidates also.

Further after class-room instructions, visits of the trainees to some Institutions; poultry and dairy farms, seed farms, industrial units were also arranged in order that the trainees should be able to see practicals. On alternate evenings trainees were shown full length films pertaining to social awakening as well as documentaries regarding tribal life and various development programmes in the rural and urban areas.

Since all the tribal youths were to go back to their villages where library facilities are not available, it was decided to give all trainees a set of useful books. Accordingly each trainee was given a set of books worth of Rs. 80 to Rs. 90. The books were on the subject of general knowledge, general English, interview techniques, intelligence tests, courses and employment, tribal problems, social service etc. In addition to books useful published material on various subjects concerned was also supplied to them for their general reading.

Encouraging Response

The response of the trainee tribal youths was encouraging. All of them participated in these programmes enthusiastically and received training in many important aspects which

were never made available to them earlier. The set of useful books given to them further increased their happiness since it was really a treasure for those aspiring for self-improvement. At the conclusion of every training programme some of the trainees expressed their views and experiences about the training programme and narrated how it has been beneficial to them. Most of them gained confidence which they were lacking before and decided to compete in various examinations.

These programmes are an important attempt made during the International Youth Year for awakening and motivating the tribal youths in Maharashtra. The outcome of this programme shall be realised in the next year or two, when the tribal youths would attempt various competitive examinations and would occupy various positions in Government and Public Enterprises.

With experience of these training programme the Tribal Research and Training Institute has proposed to run this scheme for the next financial year also. It has also been proposed to run an Employment and Career Guidance Cell at the Institute for the educated tribal youths all over Maharashtra through various Centres.

□ □ □

A Demographic Profile of Tribals in Maharashtra State contd. from p. 27

the complex culmination of undue advantage taken by the non-tribals by virtue of "Similarity of nomenclature" and the "Removal of Area Restrictions (Amendment) Act, 1976".

Probably, the non-tribals having a potential of taking an undue advantage of similarity of nomenclature, formed ethnic and caste

associations and instigated the members of their caste groups to get themselves enumerated as if belonging to the corresponding scheduled tribe community and thereby give sanctity to their fake identity.

The maximum and abnormal growth in tribal population in Vidarbha region can be attributed

to the complete enumeration of the tribals after the removal of area restriction, but to a very limited extent. As revealed from the analysis, much of the inflation can be very well attributed to the complex culmination of undue advantage taken by the non-tribals by virtue of "Similarity of nomenclature" and the "Removal of Area Restrictions (Amendment) Act, 1976".

□ □ □

Traditional Practitioners of Medicine in a Tribal Area: Their Integration with the Existing Health Care System

JOHN KURIYAN

Abstract

The expectations about what the primary health centres (PHC) are supposed to achieve are indeed quite high. But their actual performance is quite dismal; and this is even more so in tribal areas. This paper tries to show how this situation can be improved by utilizing the existing network of bhagats and dais in these areas.

The primary health centres (PHC) are expected to perform a number of functions by way of curative and preventive care. Ideally, they are supposed to attend to curative medical relief, maternal and child health, fertility control, control of communicable diseases, environmental sanitation, and health education. The expectations about what the primary health centres are supposed to achieve are quite high. But their actual performance is quite dismal; and this is even more so in the tribal areas.

The data, collected from the PHCs' show that the patient-flow is very low compared to PHCs in more developed (non-tribal) parts of the

same district, viz. Nashik in Maharashtra.¹ Similarly, we find that hardly 15 per cent of the registered new infants had been immunized against Diphtheria, Polio etc. Only 20 per cent of the registered pre-school children had been similarly immunized. Only about 20 per cent of the expectant mothers out of the total registered pre-natal cases had been given tetanus toxoid.²

Similarly, our household data shows that in some of the surveyed villages the wells had not been purified even once during the year. There was an increase in the incidence of Malaria. Many cases of Leprosy hitherto untreated were also detected in the course of the survey.³

These stray examples and the perceptions of the tribals, recorded in the survey forms, show that preventive as well as curative measures have not made much of a headway in the tribal areas. There are various reasons for these, as enumerated below:

1. Physical inaccessibility is one of the major constraints for any service to reach the tribal hamlets.

The tribals also do not often go to the PHC or the sub-centres.

2. Lack of commitment on the part of the functionaries is another constraint. Postings to tribal areas are considered "punishment postings". The problem of physical inaccessibility gets multiplied when the functionaries lack commitment. Poor housing, lack of safety, lack of educational facilities for children etc. also aggravate the problem of lack of commitment.

3. Due to overwork, the doctor at the PHC often does not pay any attention to preventive care, which is mostly looked after by his subordinates. Hence prevention of diseases by environmental sanitation and nutritional education, is hardly emphasized. This in turn increases the load on curative care and thus a vicious circle is established.

The Bhagats

In tribal areas, the traditional practitioners of medicine are a blend of witchdoctors and herbalists. The dependence on these traditional practitioners is further strengthened

¹ Benninger, C. C., Aneeta Benninger and John Kuriyan, *Identification of Action Programmes for the Improvement of Health in the Tribal Areas of Maharashtra*, Centre for Development Studies and Activities, Pune, 1981, p. 53.

² *Ibid.*, p. 102.

³ *Ibid.*, p. 58.

by inaccessibility, which is physical as well as economic.

Even case studies of the Bhagats were conducted. From the analysis of the data, the following observations can be made¹:

1. The Bhagats treat diseases based on physiological causes, as well as those based on supernatural causes.

2. Payment is mostly in kind, and it ranges from one bottle of liquor to several bottles of liquor, goats, chicken, coconuts etc.

3. The Bhagats use a number of locally available medicines, which consist of herbs, roots and other flora and fauna. These medicines are often quite effective for most of the minor ailments.

4. The Bhagats were often engaged in other occupations as well. The following table shows that only one of them depended on the practice of medicine exclusively.

Table 1—Main occupation of the Bhagats²—

Occupation	No. of Bhagats
Cultivators ..	2
Agri. Labourers ..	4
Both cultivation and agri. labour.	4
No other occupation	1

5. The Bhagats are not of 'older' generations, as one would have expected. A majority of them were below 40 years of age (six out of eleven). Two of them were in their twenties. None of them were above sixty.

Among the six persons who were below 40 years of age, five belonged to families which had a tradition of practice. Among those who were above forty, a majority, i.e. four out of five, did not belong to such families but had learnt the skill from other Bhagats.³

The Dais

The Dais still continue to conduct most of the deliveries, and the auxiliary nurse-midwives (ANMs) are thus left with mostly the preventive care for mothers and infants.

The Dias-training programme seems to have had some success. Four out of a total of eleven in the sample had received training. The trained Dais, in our sample, have definitely shown a positive attitude towards the functionaries of the primary health centre. The untrained Dais continue to conduct deliveries under unhygienic conditions and with primitive instruments. This has been one of the major reasons for high infant mortality, due to tetanus.

The ANMs rarely visit the villages on account of physical inaccessibility.⁴ Only one of the Dais, in our sample, complained that their practice had suffered because of the ANMs. It goes without saying that the Dais should be considered a resource to be utilized.

Each village has at least one Dia and these Dais work in the fields, as in the case of the Bhagats, either as cultivators or as agricultural labourers. It is, therefore, advisable that the Dais should be absorbed in the regular health care system as community health volunteers (CHV).

Possibility of Integration

The possibility of such an integration is quite bright. The Dias who have already undergone training have a very positive attitude towards modern medicine. They could be further trained and incorporated into the structure to fulfil more functions than mere delivery work.

Among the untrained Dais, there was only one who didn't want any training. Incidentally she happened to be very old (70 years) as well. If these traditional birth attendants are thus made female community health volunteers, with some more training, they would be in a position to positively contribute towards preventive health care as well as for treating minor illnesses in the community.

The same applies for Bhagats as well. When asked whether they would like to receive training, six of the Bhagats (out of eleven) said that they would undergo training if it was given free, by the Government. Only one of them was unwilling to undergo any such training. The remaining four Bhagats did not have a clear answer to the above question.

Thus it is possible to incorporate the Bhagats as male community health workers, after imparting them the necessary training. They would prove themselves as asset to the regular health care delivery system, especially because of the social standing they presently enjoy in the community. In our household survey we had found that the Bhagats were rated first in the order of preference for treatment of illnesses. The average expenditure of the 311 households of our sample on Bhagats worked out to Rs. 47.53 per year.⁵

¹ The source for this information is our case studies of the Bhagats.

² *Ibid.*

³ *Ibid.*

⁴ Benninger C. C., Aneceta Benninger and John Kuriyan, *op. cit.*

⁵ *Ibid.* p. 73.

From the foregoing discussion one can safely conclude that the traditional medical practitioners, like Bhagats and Dais, are bound to co-exist with modern health care services, in the transitional period of any society. They could be incorporated into the system to make medicine more accessible to people. With training, which they are willing to undergo, they will be in a position to dispense medical care for minor ailments more effectively and can also help in promoting preventive care.

Acknowledgement

The author is grateful to Prof. C. C. Benninger, Director, Centre for Development Studies and Activities, Pune, for allowing him to utilize the data, gathered for a project, from the Government of Maharashtra. □ □

SETU : CENTRE FOR SOCIAL KNOWLEDGE AND ACTION

Setu is one of those voluntary organizations which set empowerment of people as their goal and tribals, dalits, women and other unorganized, disadvantaged sections of population as their main focus. Setu, based in Ahmedabad, works mainly with the rural/tribal communities from Gujarat and in relation to certain issues, those from Maharashtra and other States.

Setu (meaning a bridge) has had its heritage in the Lokayan project, especially its activities in the State of Gujarat. Lokayan had attempted

to establish a dialogue, a bridge between social activists and academicians and in the process sensitize them to the current socio-economic and political issues and actions at both micro and macro level. In continuation of this tradition, Setu commenced its activities, in November 1982, as a Registered Society and Trust.

Since then, Setu has initiated and developed its work in four areas— Documentation and Publication, Research, Training and Support and direct social action. With its focus on development action empowering the downtrodden, Setu's publications cover the issues like women textile labour, communal riots, survival of the displaced due to development projects and small local action groups. In research projects conducted until now and the ongoing ones, Setu retains its preference for action-oriented research rather than the traditional academic type. Those undertaken include "Human rights and social movements" and "Study of small local action groups in Gujarat".

Training and support-work by Setu pertains to small local action groups. There are hundreds of such groups, especially in the tribal belt (six districts) of Gujarat which are manned and managed by newly emerged indigenous leadership and which have proved defective in mobilising the marginalised through non-party political process. Setu is working on a long-term training project for these groups at district and

inter-district level, simultaneously developing regional support centres for strengthening these groups in programming and organizational aspects of their work.

After the completion of its first training programme for selected activists from local groups in six districts, Setu continues the process with its follow-up and by co-ordinating them on relevant issues like those related to land, forest, social reform etc. Setu actively supports a sister organization, Shramajivi Samaj (of Bhiloda in North Gujarat) which is a union of (seasonal) farming co-operatives of submerged land of the Hathmati-Indrasi reservoirs. It also works with women's groups struggling for justice in the Government's development schemes and for resource allocation.

Setu's action initiative is at present concentrated in Dhule district of Maharashtra, where it has undertaken to organize the oustees of the Sardar Sarovar Dam Project on Narmada so as to help the oustees to get full benefits of the Government's rehabilitation policy. It also works for the due projection at various levels of the macro-issue of the survival of the displaced in giant development projects all over the country.

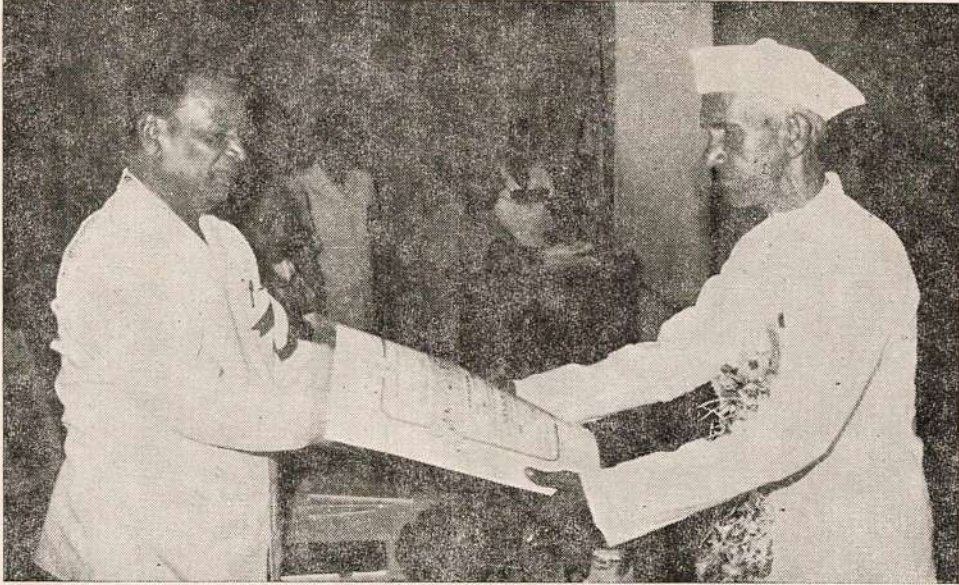
Setu, with a small team of professional social workers and non-professional activist, academicians hopes to suggest a direction in development action through its small-scale effort which is voluntary and participatory in the real sense. □ □

SETU = Centre for Social Knowledge and Action, 6, Niharika, opp. Himmatlal Park, Ahmedabad 380 015.

आदिवासी सेवक पुरस्कार (१९८५-८६) वितरण समारंभ

मा. मुख्यमंत्री श्री. शंकररावजी चव्हाण यांचे समारंभस्थळी स्वागत करताना आदिवासी संशोधन व शिक्षण संस्थेचे संचालक डॉ. गोविंद गारे.

मा. मुख्यमंत्री, श्री. जनार्दन वळवी यांना 'आदिवासी सेवक' पुरस्कार प्रदान करताना.

मा. सौ. कुसुमताई चव्हाण श्रीमती छायाताई सुरतवंती यांचा सत्कार करताना

मा. मुख्यमंत्र्यांकडून श्री. दादासाहेब लिमये यांना 'आदिवासी सेवक' पुरस्कार प्रदान

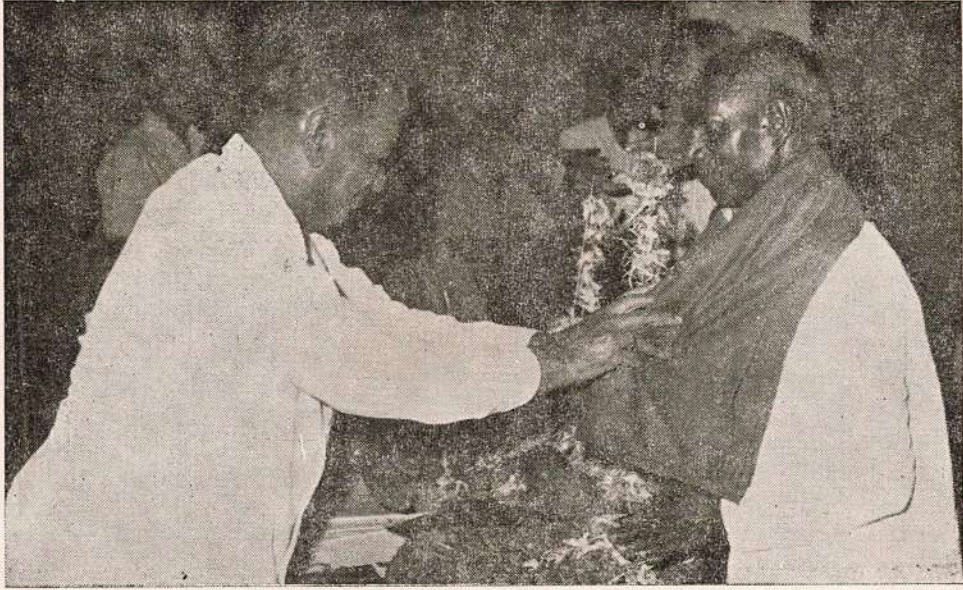
श्री. रामभाऊ पाटणकर यांचा गौरव करताना मा. मुख्यमंत्री

मा. मुख्यमंत्र्यांचे शुभहस्ते पद्मभूषण श्रीमती अनुताई वाघ यांचा 'आदिवासी सेवक' पुरस्कार देऊन सन्मान

मा. मुख्यमंत्र्यांकडून 'आदिवासी सेवक' पुरस्कार स्वीकारताना श्री. काळुराम धोदडे

प्रसिद्ध वारली चित्रकार श्री. जिवा म्हसे यांना 'आदिवासी सेवक' पुरस्कार देऊन सन्मानित करताना मा. मुख्यमंत्री.

आदिवासी सेवक परिचय १९८५-८६

डॉ. गोविंद गारे

(१) श्री. रत्नमाजी गुणाजी सांगडे

मु. हडसर, पो. राजूर
ता. जुन्नर, जिल्हा पुणे

वय वर्षे ७०. पुणे जिल्ह्याच्या जुन्नर तालुक्यात समाज कार्याची सुरुवात. १९५४ साली आदिवासी शिक्षण संस्थेची स्थापना केली. पुणे जिल्ह्याच्या आदिवासी भागात संस्थेचा विस्तार केला. संस्थेतर्फे अनेक हाय-स्कूलस, आश्रमशाळा व वसतिगृहे चालवून आदिवासी विद्यार्थ्यांची शिक्षणाची सोय केली. आदिवासी समाजात जागृतीचे कार्य केले. आदिवासी समाजातील काही कालबाह्य, अहितकारक, चालीरीती बंद करण्यासाठी त्यांनी विशेष परिश्रम घेतले.

(२) श्री. जावजी कमाजी लोहोकरे

मु. पो. राजपूर
ता. आंबेगाव, जिल्हा पुणे

वय वर्षे ७०. पुणे जिल्ह्याच्या आंबेगाव तालुक्यात समाज कार्याची सुरुवात. सावकार-शाहीविरुद्ध लढा दिला. आश्रमशाळा सुरू करून आदिवासी मुलांच्या शिक्षणाची सोय केली. आदिवासींची आर्थिक उन्नती करण्यासाठी दूध सहकारी संस्था, दूध डेअरी सुरू केली. भात खरेदी योजना यशस्वी केली. आंबेगाव तालुक्यात शिक्षणाचा प्रसार केला.

(३) श्री. जनार्दन पोह्या वळवी

मु. रामपूर, पो. फत्तेपूर
ता. शहादा, जिल्हा धुळे

वय वर्षे ६२. सातपुड्याच्या दुर्गम भागात समाज कार्याची सुरुवात. श्री. शंकरराव ठकार, ठक्कर बाप्पा यांच्या प्रेरणेने समाज कार्याची सुरुवात. आदिवासी सातपुडा शिक्षण प्रसारक मंडळाची स्थापना केली. आजही ते या मंडळाच्या अध्यक्षपदाची धुरा वाहत आहेत. दारूच्या व्यसनातून मुक्त होण्यासाठी आदिवासी समाजात मोठे कार्य केले. १९५२-५७ विधानसभा सदस्य होते. शासनाच्या अनेक समित्यांवर काम केले आहे. १९७१ मध्ये "दलित मित्र" सन्मान प्राप्त. महाराष्ट्र मानव विज्ञान परिषदेचे ते अध्यक्ष आहेत.

संपूर्ण धुळे जिल्ह्यात त्यांचे समाजकार्य सर्व परिचित आहे.

(४) श्रीमती छायाबाई अंबरसिंग सुरतवंती

मु. पो. टेकभिलाटी
ता. शहादे, जिल्हा धुळे

वय वर्षे ३४. धुळे जिल्ह्यातील सामाजिक चळवळीचे प्रणेते अंबरसिंगमहाराज यांच्या प्रेरणेने आदिवासी महिला जागृतीचे कार्य सुरू केले. शिबिरे, सभा, पदयात्रा, भजने इत्यादी माध्यमांतून आदिवासींना आपल्या हक्कांची जाणीव करून दिली. सावकारांकडे, जमीन-दारांकडे गेलेल्या आदिवासींच्या जमिनी त्यांना परत मिळवून देण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले. सातपुडा सर्वोदय मंडळ, श्रमिक संघटना, आदिवासी जिल्हा सेवामंडळ या संस्थांच्या माध्यमातून गेली १०-१२ वर्षे त्यांचे कार्य चालू आहे.

(५) श्री. शेमुअल चतुर चव्हाण

मु. पो. चिंचपाडा
ता. नवापूर, जिल्हा धुळे

वय वर्षे ६३. धुळे जिल्ह्यातील नवापूर, नंदूरवार तालुक्यांतून समाज कार्याची सुरुवात. आश्रमशाळा, जंगल सोसायट्या, मजूर कामगार सोसायट्या सुरू केल्या. विविध शासकीय समित्यांवर काम केले.

(६) श्री. धनु कर्मा पाडवी

मु. पो. कोळदा
ता. नंदूरवार, जिल्हा धुळे

वय वर्षे ८०. स्वातंत्र्यपूर्व काळात महात्मा गांधींच्या 'चलेजाव' चळवळीत भाग घेतला. पूज्य विनोबांच्या भूदान चळवळीत सर्वोदयी नेत्यांबरोबर पदयात्रा काढल्या. भूमिहीन आदिवासींना संघटित केले. नंदूरवार, शहादा, तळोदा भागात दारूबंदीचा प्रचार केला. आदिवासी सर्वोदय कलापथकाच्या माध्यमातून आदिवासींमध्ये जनजागृती केली. सावकारांकडे गेलेल्या आदिवासींच्या जमिनी त्यांना परत मिळवून देण्यासाठी आंदोलन केले.

(७) श्री. डोंगर रामा मोरे

मु. दोध्याडनाला, पो. कऱ्हे
ता. बागलाण, जिल्हा नाशिक

वय वर्षे ६५. नाशिक जिल्ह्यातील बागलाण, कळवण भागात समाजकार्याची सुरुवात. आदिवासींमध्ये जनजागृतीचे कार्य केले. आदिवासींच्या हस्तांतरित जमिनी परत मिळवण्यात या दृष्टीने सतत प्रयत्न केले. तसेच शेत-मजुरांना किमान वेतनासाठी लढा दिला. डांग सेवा मंडळ, आदिवासी सेवा समिती या संस्थांच्या माध्यमातून कार्य. १९५२-५७ विधानसभा सदस्य.

(८) श्री. दत्तात्रय मल्हार तथा दादासाहेब बीडकर

द्वारा-डांग सेवा मंडळ
शरणपूर रोड, नाशिक-२

वय वर्षे ७६. आदिवासींसाठी निष्ठेने झटणारे तपोवृद्ध, ज्ञानवृद्ध असे ज्येष्ठ कार्यकर्ते. ठक्कर बाप्पा, आचार्य भिसे यांच्यासारख्या थोर समाजसेवकांच्या बरोबरीने काम केले. डांग सेवा मंडळाची स्थापना केली. नाशिक, डांग जिल्ह्यांत १९३५ पासून कार्य सुरू केले. आदिवासींचा शैक्षणिक विकास व्हावा यासाठी छात्रालये, आश्रमशाळा, माध्यमिक विद्यालये सुरू केली. आदिवासींच्या आर्थिक विकासासाठी जंगल कामगार सोसायट्या, धान्य कोठारे, सामुदायिक शेती सोसायट्यांची स्थापना केली. ते डांग सेवा मंडळाचे गेली ४० वर्षे अध्यक्ष आहेत. आदिवासींसाठी शैक्षणिक, आर्थिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात मोलाचे कार्य केले व अजूनही करीत आहेत. अनेक शासकीय समित्यांवर काम केले. ते विधान सभा सदस्य होते. त्यांना १९७२ साली "दलित मित्र" बहुमान प्राप्त झाला आहे.

(९) श्री. अबाजी राजोजी खंबायत

ग्राम विकास मंडळ, निरगुडे
पो. करंजाळे, ता. पेठ, जिल्हा नाशिक

वय वर्षे ६२. नाशिक जिल्ह्याच्या पेठ, सुरगाणा तालुक्यात समाजकार्याची सुरुवात.

आदिवासींसाठी शिक्षण, आरोग्य, शेती, सहकार, उद्योग व सांस्कृतिक क्षेत्रांत महत्त्वाचे कार्ये. आरोग्य नेत्रशिविरे, कुटुंबनियोजन शिविरे भरवून आरोग्य सोयी-सुविधांचा लाभ आदिवासींना मिळवून दिला. नाशिक जिल्हा सर्वोदय योजना, ग्रामविकास मंडळ या संस्थांमध्ये कार्य केले. ग्रामविकास मंडळाची स्थापना माध्यमिक शाळा, आश्रमशाळा सुरू केल्या आहेत. आदिवासींसाठी सतत झगडणारे हे कार्यकर्ते आहेत.

(१०) श्रीमती मीराबाई देगेबाई तडवी

घर नं. ७, पेठ, जिल्हा जळगाव

वय वर्षे ५७. जळगाव जिल्ह्यात समाजकार्ये. शिक्षण, सहकार, कुटुंबकल्याण, शेती, जनजागृती या क्षेत्रांत आदिवासींच्या विकासासाठी कार्ये केले. वृत्तपत्र माध्यमातून आदिवासी जनतेची गाव्हाणी मांडली. श्रमसाधना ट्रस्ट, प्रतिभा महिला बँक, सहकारी सोसायटी या संस्थांमध्ये काम. शासकीय समित्यांवरही काम केले. १९८२ साली "दलित मित्र" बहुमान प्राप्त.

(११) श्री. केशव गोविंद तथा

दादासाहेब लिमये

मु. पो. पाली, ता. सुधागड
जिल्हा रायगड

वय वर्षे ७६. १९३० साली आदिवासी व हरिजनांसाठी कार्याची सुरुवात. आश्रमशाळा व वसतिगृह सुरू करून आदिवासी मुलांना शिक्षणाची संधी मिळवून दिली. वेठविगारी नष्ट व्हावी म्हणून धान्यकोठी योजनेची सुरुवात केली. आदिवासींना शेतीसाठी १४० एकर जमीन मिळवून दिली. सहकारी गृह निर्माण संस्था स्थापन केली. आरोग्य शिविरे भरवली. कुलाबा (रायगड) जिल्हा परिषदेचे अध्यक्षपद भूषविले. आदिवासी सेवा मंडळ, पाली, हरिजन सेवक संघ, सुधागड एज्युकेशन सोसायटी या संस्थेची स्थापना व आजही त्यांच्या माध्यमातून समाजकार्ये.

(१२) श्री. रामचंद्र विष्णू पाटणकर

मु. पो. राजूर, ता. अकोले
जिल्हा अहमदनगर

वय वर्षे ६६. अहमदनगर जिल्हातील अकोले तालुक्यात समाजकार्याची सुरुवात. सर्वोदय केंद्र, राजूर या संस्थेच्या माध्यमातून शैक्षणिक प्रचार. शेतीसुधार, ग्रामोद्योग प्रशिक्षण व संघटन, जंगल कामगार सहकारी सोसायटी हे उपक्रम सुरू केले. आदिवासींच्या सेवेसाठी प्रामुख्याने शिक्षण व आरोग्य क्षेत्रांवर विशेष लक्ष केंद्रित केले. गावोगावी स्वयंस्फूर्त

शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या. प्रौढ शिक्षणाचे वर्ग आयोजित केले. नेत्रशिविरे, अस्थिरुग्ण शिविरे, बाल आरोग्य, स्त्री रोग तपासणी शिविराचे आयोजन केले. सत्यनिकेतन, राजूर, भारतीय आदिम जाती सेवक संघ या संस्थांच्या माध्यमातून आदिवासींच्या उत्ततीसाठी कार्ये.

(१३) श्री. गोविंदराव शंकरराव कडाळी

मु. पो. वारंघुशी
ता. अकोला, जिल्हा अहमदनगर

वय वर्षे ६४. आदिवासींना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून दिले. आदिवासी उत्तती मंडळ, अमृत वाहिनी, सहकारी सोसायटी, आदिवासी विकास महामंडळ या संस्थांच्या स्थापनेत विशेष कार्ये. सावकारशाहीविरुद्ध लढा दिला. सुधारित बी-वियाणे व खते यांचा वापर करण्यात आदिवासींना उद्युक्त केले. आदिवासींमधील कालबाह्य व अनिष्ट चालीरीती नष्ट व्हाव्यात म्हणून प्रयत्न केले.

(१४) श्री. गोविंदराव पुंजाजी बुचके

मु. वसलडजारा
ता. व जिल्हा यवतमाळ

वय वर्षे ७५. गेली ३५ वर्षे आदिवासी सेवेचे कार्य करित आहेत. यवतमाळ जिल्ह्यात समाजकार्याची सुरुवात. सभा, मेळावे आयोजित करून आदिवासी व मागासवर्गीय जनतेला जागृत व संघटित केले. आदिवासींमधील अनिष्ट प्रथा व अंधश्रद्धांचे निर्मूलन करण्याचे प्रयत्न केले. शिक्षण, आरोग्य, शेती व सहकार या क्षेत्रात मोलाचे कार्ये केले आहे. १९६७-७६ या काळात महाराष्ट्र विधानपरिषदेचे सदस्य होते.

(१५) श्री. विठ्ठलराव तुकाराम मेश्राम

आर्वी नाक्याजवळ
मु. पो. ता. वर्धा, जिल्हा वर्धा

वय वर्षे ५५. आदिवासी समाजातील अनिष्ट रूढींविरुद्ध जनजागृती केली. तसेच आदिवासींच्या शिक्षणासाठी वर्धा, नागपूर जिल्ह्यांत प्राथमिक शाळा व वसतिगृहे सुरू केली. जिल्हापरिषद सदस्य असताना आदिवासींना अनेक सोयी उपलब्ध करून दिल्या. विविध शासकीय समित्यांवर काम केले. १९७७ साली "दलित मित्र" बहुमान मिळाला.

(१६) श्री. अर्जून जाडे पटेल

मु. पो. देहडा
ता. धारणी, जिल्हा अमरावती

वय वर्षे ६७. मेळघाट तालुक्यात कार्याची सुरुवात. आदिवासींची संस्कृती टिकून राहावी

म्हणून आदिवासींच्या बोली भाषेवरील पुस्तके तयार करण्याचे कार्य आयुष्यभर केले. कोरकू हिंदी शब्दकोष प्रकाशित केला. कलापथक व भाषणांच्या माध्यमातून आदिवासी समाजातील अनिष्ट रूढी नाहिशा व्हाव्यात यासाठी प्रयत्न केले.

(१७) श्री. जीवनलालबापू किसनबापू मडावी

मु. चिरचाडी, पो. डव्वा
ता. देवरी, जिल्हा भंडारा

वय वर्षे ५५. भंडारा जिल्ह्यात समाजकार्याची सुरुवात. आदिवासी मुलांसाठी शाळा सुरू केल्या. आदिवासींसाठी सहकारी संस्थांची स्थापना. आदिवासी जंगल कामगार सहकारी संस्थेचे अध्यक्ष म्हणून काम केले. भजनी मंडळाच्या माध्यमातून आदिवासी समाजाची जनजागृती केली.

(१८) श्री. जैरामबापू कोंडूबापू पवार

मु. पो. पेंढारी, ता. धानोरा
जिल्हा गडचिरोली

वय वर्षे ५७. गडचिरोली जिल्ह्यात हलबा समाजात कार्ये. आदिवासींना शिक्षणाची गोडी लागावी म्हणून प्राथमिक शाळा सुरू केल्या. जिल्हा लोकल बोर्ड, पंचायत समितीमध्ये आदिवासींसाठी विशेष कार्ये.

(१९) श्रीमती अनुताई वाघ

ग्राम बालशिक्षण केंद्र
विकासवाडी, कोसबाड हिल
ता. डहाणू, जिल्हा ठाणे

वय वर्षे ७६. आदिवासींमधील आपल्या बालशिक्षण कार्याने ख्यातनाम असलेल्या अनुताई, ग्राम बालशिक्षण केंद्र, विकासवाडी, कोसबाड या संस्थेच्या संचालिका म्हणून अजूनही कार्यरत आहेत. केंद्राच्या स्थापनेपासून आदिवासी बालकांच्या शिक्षणाचे मोलाचे कार्य अखंडपणे करित आहेत. आदिवासी बालकांच्या विकासास योग्य दिशा देण्याच्या दृष्टीने अंगणवाडी, विकासवाडी, कुरणशाळा असे अभिनव उपक्रम सुरू करून यशस्वी रीत्या अंमलात आणले. आदिवासी भागात खऱ्या अर्थाने उपयुक्त व लायक शिक्षक तयार व्हावेत यासाठी त्या प्रयत्नशील आहेत. बालशिक्षण क्षेत्रातील राज्य व राष्ट्रीय पातळीवरील शासकीय समित्यांना त्या मोलाचे मार्गदर्शन करित असतात. त्यांच्या कार्यास आता राजमान्यता व लोकमान्यता प्राप्त झाली आहे. पद्मभूषण व कै. जानकीदेवी बजाज पुरस्कार हे बहुमान त्यांना मिळाले आहेत.

महात्मा गांधी, पूज्य सानेगुरुजी, महर्षि कर्वे, आचार्य विनोबा भावे, मॅडम माँटेसरी, पूज्य गिजूभाई बघेका या थोरांपामून स्फूर्ती घेऊन बाल-स्त्री-पुरुष यांच्या अखंड सेवेत त्यांनी आपले जीवन वाहिले आहे.

(२०) श्री. लक्ष्मण काकडचा दुमाडा

मु. पाली, पो. पोशरी
ता. वाडा, जिल्हा ठाणे

वय वर्षे ६०. आचार्य भिसे, ठक्कर बाप्पा यांच्या प्रेरणेने ठाणे जिल्ह्यात समाजकार्याची सुरुवात. सावकारांकडे गेलेल्या आदिवासींच्या जमिनी मिळवून देण्यासाठी विशेष कार्य. जंगल कामगार सहकारी संस्थेमार्फत आदिवासींची चळवळ चालविली. १९६६-७० जिल्हा परिषद सदस्य व १९७१-७६ संसद सदस्य. जंगल कामगार फेडरेशनचे अनेक वर्षे अध्यक्ष. ठाणे जिल्हा उन्नती मंडळाचे अध्यक्ष. भारतीय हरिजन-गिरीजन समाज उन्नती संघाशी निकटचा संबंध.

(२१) श्री. सोमा सरू धापटे

मु. गोपाळपाडा, पो. शिराळे
जिल्हा ठाणे

ठाणे जिल्हाच्या शहापूर तालुक्यात समाजकार्य. गावोगावी जनजागृती करून शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी आदिवासींना पटवून दिले. दारूचे व्यसन नाहीसे व्हावे यासाठी तसेच अंधश्रद्धा निर्मूलनासाठी प्रयत्न केले. जंगल कामगार संस्था, आदिवासी उन्नती मंडळे स्थापन केली.

(२२) श्री. काळूराम काकडचा धोंदडे

मु. पो. मनोर, ता. पालघर
जिल्हा ठाणे

ठाणे जिल्ह्यातील भूमिसेना या आदिवासींच्या लढाऊ संघटनेचे आणि चळवळीचे प्रणेते. आदिवासींवरील अन्याय, अत्याचाराविरुद्ध सातत्याने झगडणारे कार्यकर्ते म्हणून प्रसिद्ध. सावकारांनी आदिवासींच्या बेकायदेशीर रीत्या बळकावलेल्या जमिनी आदिवासींना परत मिळवून देण्यासाठी लढा उभारणारे कार्यकर्ते. किमान वेतन, वेठबिगारी, जमीन हस्तांतर इत्यादी आदिवासींचे प्रश्न घेऊन भूमिसेनेच्या माध्यमातून अनेक आघाड्यांवर संघर्ष केले.

(२३) श्री. जिवा सोमा म्हसे

मु. पो. गंजाड, ता. डहाणू
जिल्हा ठाणे

जगभर वारली चित्रकला नावारूपाला आणणारे कलावंत. वैशिष्ट्यपूर्ण पारंपरिक वारली शैलीचे चित्रकार. त्यांची शेकडो चित्रे जगभर प्रसिद्ध झालेली आहेत. अनेक चित्रकार तयार केले. १९७६ साली फ्रान्समधील द्विर्वाषिक प्रदर्शनात त्यांच्या चित्रांचा खास समावेश करण्यात आला होता. १९७७ साली माननीय राष्ट्रपतींच्या हस्ते राष्ट्रीय पुरस्कार व ताम्रपत्र देऊन त्यांच्या कलेचा गौरव करण्यात आला आहे.

(२४) श्री. राजे विश्वेश्वरराव धर्मराव आत्राम

मु. राजवाडा, अहेरी
पो. ता. अहेरी, जिल्हा चंद्रपूर

वय वर्षे ६०. गेली ३०-३५ वर्षे आदिवासी समाजात खेडोपाडी कार्य केले. गावोगाव सभा, मेळाव्यांतून आदिवासींना मार्गदर्शन केले. गडचिरोली, चंद्रपूर जिल्ह्यांमधील आदिवासी भागांत २८ शिक्षण संस्था सुरू केल्या. ८ संस्था स्वखर्चाने चालवित आहेत. 'गोंडवना' या वृत्तपत्रातून आदिवासींवरील अन्यायास वाचा फोडली, आदिवासी सेवामंडळामार्फत आदिवासी जनतेच्या अनेक अडिअडचणी सोडविण्यास प्रयत्नशील असतात. विधानसभेचे ते अनेक वर्षे सदस्य होते. १९७७-८२ संसद सदस्यही होते.

(२५) श्री. मधुकर झडबाजी कुमरे

कलम टॉकीज चौकाजवळ
लष्करी बाग, नागपूर

वय वर्षे ५६. नागपूर जिल्ह्यात समाजकार्य, आदिवासींच्या निवासाची समस्या ध्यानात घेऊन आदिवासी गृहनिर्माण संस्थांची स्थापना, आदिवासींत जनजागृतीचे कार्य, राष्ट्रीय आदिवासी शिक्षण मंडळाची स्थापना केली. आश्रम-शाळा व बालवाड्या सुरू केल्या. आदिवासींच्या शिक्षणासाठी मोलाचे कार्य.

□ □ □

आदिवासी सेवाकार्याचा मानदंड : कै. नानासाहेब ठकार

धुळे जिल्ह्यातील आदिवासीमधील आपल्या उसेवाकार्याने ख्यातनाम असलेले ज्येष्ठ गांधीवादी कार्यकर्ते कै. शंकर विनायक तथा नानासाहेब ठकार यांचे तपस्वी, व्रतस्थ जीवन आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रयत्नशील असणाऱ्या कार्यकर्त्यांपुढे आदिवासी सेवाकार्याचा मानदंड ठरवा एवढे आदर्श व उद्बोधक आहे.

नानांचे घराणे मूळचे अत्यंत गरीब परंतु सात्विक. महाविद्यालयीन शिक्षणाची संधी घराण्यात प्रथम त्यांनाच मिळाली. १९१८ साली त्यांनी आपले महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण केले. भावी आयुष्यात मामुली चाकोरीचा मार्ग सोडून निराळेच काहीतरी कार्य करावे अशी त्यांची लहानपणापासून इच्छा होती. सात्विक, निःस्पृह स्वभावाच्या त्यांच्या वडिलांचाही त्यांना या बाबतीत पाठिंबा होता. महर्षि दादाभाई नौरोजी, बाबू रमेशचंद्र दत्त, विल्यम डिम्बी इत्यादी विद्वानांच्या हिंदुस्थानविषयक राजकीय व आर्थिक परिस्थितीसंबंधीच्या ग्रंथांच्या वाचनाने खेड्यांचे पुनरुज्जीवन केल्याशिवाय या राष्ट्राचा उद्धार होणे शक्य नाही ही गोष्ट त्यांच्या मनावर पूर्णपणे बिंबली होती.

लोकमान्यांशी भेट

देशसेवेच्या खडतर कार्यात त्यांनी आपले जीवन घालवण्याचे ठरविले. तो काळ १९१६-१८ सालचा. लोकमान्य टिळक युगाच्या अखेरीचा हा काळ. महात्मा गांधींचे विचार व कार्य यांची ओळख भारतीय जनतेस अजून व्हावयाची होती. विद्यार्थी-दशेत असतानाच या देशाची सेवा करावयाची म्हणजे ती खेड्यातील जनतेचीच केली पाहिजे असे त्यांच्या मनाने घेतले. महाविद्यालयात असतानाच त्यांनी ग्रामसेवेची छोटीशी योजना लिहून काढली व शिक्षणक्रम पुरा होताच ती अंमलात आणावी याचा ध्यास त्यांना लागला. मध्यंतरी काही काळ तर शिक्षणक्रम अर्धवट सोडून प्रत्यक्ष कामाला लागावे असे

उताविळपणाचे विचार मनात येऊ लागले. परंतु महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय शिक्षणाचे अर्धवट प्रा. अण्णासाहेब विजापूरकर यांनी शिक्षणक्रम पुरा होईपर्यंत प्रत्यक्ष कामाचे विचार थोपवून धरावेत असा सवुरीचा सल्ला दिला. नानांनी १९१६ साली लो. टिळकांची मुंबई येथे सरदारगृहात भेट घेतली व त्यांना ग्रामसेवेची योजना दाखवली. लोकमान्यांनी गंभीर पण स्मितयुक्त चर्चेने नानांकडे पाहून म्हटले, "योजना ठीक आहे, पण अंमलात कोण आणणार?" लोकमान्यांच्या या उद्गाराचा नानांच्या अंतःकरणावर कायमचा ठसा उमटला. त्यांच्या योजनेत कोणतेही दोष न काढता लोकमान्यांनी अगदी मुळाशीच हात घातला. लोकमान्यांच्या या मूलभूत व मार्मिक प्रश्नाने नानांच्या डोक्यात विचारांचे काहूर माजले. "योजनांचा तुटवडा नाही, कार्यकर्त्यांचा तुटवडा आहे" असाच लोकमान्यांच्या या उद्गाराचा अर्थ नानांनी घेतला आणि असा एक कार्यकर्ता आपण व्हावे असे त्यांच्या मनाने घेतले. काय केले पाहिजे याचा त्यांनी विचार केला, वेत आखले. स्वदेशी, देशाभिमान यासाठी लो. टिळकांचे आदर्श डोळ्यासमोर होते. शिक्षण संपले. परकीय सरकारची नोकरी तर करावयाची नाहीच परंतु सरकारी अनुदान घेणाऱ्या संस्थेचीही नोकरी करावयाची नाही असा निश्चय होता.

पश्चिम खानदेशाविषयी आपुलकी

महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण केल्याबरोबर ग्रामसेवेचे कार्यच हातून घडावे ही इच्छा फलद्रूप होण्याजोगा जीवनक्रम आखावा अशी खटपट चालू असतानाही सुमारे पाच वर्षेपर्यंत (१९१८-२३) मनाजोगी संधी त्यांना लाभली नाही. प्रथम अहमदनगर येथील अनाथ विद्यार्थी गृह, नंतर पुण्यात नूतन मराठी विद्यालयात शिक्षकाची नोकरी व त्यानंतर महात्मा गांधींच्या असहकारितेच्या चळवळीत उडी घेतल्यावर अमळनेरच्या राष्ट्रीय हायस्कूलात शिक्षक असा त्यांचा प्रवास सुरू होता. १९२३ साली अमळनेरच्या

हायस्कूलचे राष्ट्रीयत्व समाप्त झाल्यानंतर त्यांनी निव्वळ सार्वजनिक जीवनच पत्करले. त्या वर्षी नुकत्याच स्थापन झालेल्या "महाराष्ट्र प्रांतिक खादी मंडळ" या संस्थेचा चिटणीस म्हणून त्यांची नेमणूक झाली. या मंडळाचे मुख्य केंद्र धुळ्यास असल्यामुळे पश्चिम खानदेश जिल्ह्याशी त्यांचा निकटचा संबंध येत असे. तीन वर्षे त्यांनी हे काम केले, या तीन वर्षात पश्चिम खानदेशातील खेड्यांची परिस्थिती पाहून पश्चिम खानदेशाविषयी त्यांना विशेष ओढा व आपलेपणा वाटू लागला. याच सुमारास पक्षभेदातीत स्वरूपाचे कार्य करण्याच्या उद्दिष्टाने स्थापन झालेल्या "पश्चिम खानदेश जिल्हा मंडळ" या संस्थेचा प्रचारक म्हणून काम करण्याचे त्यांना सुचविण्यात आले. त्या काळाच्या फेरनाफेर, ब्राह्मण-ब्राह्मणतर इत्यादी पक्षभेद, मतभेदांच्या गुंतागुंतीत व वितंडवादाच्या जाळ्यात न गुरफटता सर्वसामान्य जनतेत विधायक कार्य करणे हे नानांनी आपल्या जीवनाचे इतिकर्तव्य मानले असल्यामुळे व पश्चिम खानदेश जिल्हा त्यांच्या वृत्तीस अनुकूल वाटल्यामुळे त्यांनी हे काम पत्करले. खानदेशामध्ये एक-तृतीयांश लोक भिल्ल आदिवासी होते. ती एक उपेक्षिलेला भाग आहे अशी लोकांची भावना होती. तिकडे त्यांचे लक्ष गेले व या लोकांसाठी आपण काहीतरी करायला पाहिजे असे त्यांना वाटू लागले. मिशनरी लोक सातपुड्यात शाळा काढून त्यांना शिक्षण, कपडालत्ता, खाणेपिणे वगैरे देत व शेवटी वाटवून आपल्या धर्मात घेत. त्यामुळे ख्रिश्चन लोकांची संख्या वाढत होती. हा सर्व प्रकार त्यांच्या लक्षात आला व जे काम विशेष पुढे होऊन कोणी करीत नाहीत तेच काम आपण आता करावे असे त्यांनी ठरविले. पूज्य ठक्कर-बाप्पा, श्रीकांतभाई यांची भेट घेतली. त्यांनीही संमती दिली. सुरुवातीस खेड्यांचे अंतरंग पाहिले व अनुभवले. देश, देशापुढील प्रश्न यांची ग्रामवासीयांना ओळख घडवली आणि एका खेड्यावर लक्ष केंद्रित करून त्याचा कायापालट घडवून आणला.

महात्माजींच्या सल्ल्यानुसार कार्य

प्रथमतः एक वर्ष केवळ लोकस्थिती अवलोकनासाठी जिल्हाभर फिरावयाचे असे त्यांनी ठरविले. सुमारे दहा महिने खेड्यापाड्यांत मनसोक्त संचार केल्यानंतर म. गांधींचा दौरा पश्चिम खानदेशात घडून येण्याची सुवर्णसंधी लाभली. या प्रसंगी ग्रामसंचारातील आपले काही अनुभव त्यांनी महात्माजींना निवेदन केले व पुढील कार्यक्रमावहल त्यांचा सल्ला घेतला. संबंध जिल्ह्यात सुमारे दीडशे-पावणेदोनशे गावांचे निरीक्षण केल्यानंतर जी चार-दोन गावे केंद्र करण्याच्या लायकीची वाटली त्यात सर्वांतमुकटी हे एक खेडे होते. या गावात नानांनी समर्थ उद्योग मंदिराची स्थापना १९२८ च्या रामनवमीस केली. समर्थ उद्योगमंदिर हे गावकऱ्यांना आपल्या गावाचे भूषणच वाटू लागले. या मंदिराच्या माध्यमातून नानांना गावकऱ्यांशी जवळीक साधता आली. अनेक प्रसंग साधून त्यांनी सरकारी नोकऱ्यांचा फाजील बडेजाव बंद केला. त्यांना बेमुर्वतखोरपणा व उर्मटपणा आपणच आपल्या स्वाभिमानशून्य वृत्तीने व लांगूलचालनाने शिकवितो असे त्यांनी गावकऱ्यांना पटवून दिले. आपले चारित्र्य धृतल्या तांदळासारखे व निष्कलंक असल्यानंतर कितीही मोठा सरकारी अधिकारी आला तरी त्याच्या डोळ्याला डोळा भिडविणे ही गोष्ट सुसाध्य आहे हे त्यांनी गावकऱ्यांच्या मनावर विववले. खेड्यापाड्यांत संचार करताना नानांनी अपार कष्ट सोसले. ध्येय एकच—खेड्यातील बंधू-भगिनींना डोळस, स्वावलंबी होण्यास शिकवायचे. महात्माजींचा संदेश त्यांच्यापर्यंत आणून पोहोचवायचा. अर्थात प्रथम स्वतः आचरून.

आयुष्याची पंचवीस वर्षे त्यांनी धुळे जिल्ह्यात वेचली. ग्रामसेवेवरोबरच काँग्रेस-कार्य, आदिवासी सेवा, स्वातंत्र्यलढ्यात भाग यांमध्ये मन, बुद्धी व कष्ट ओतले. यातली चार वर्षे कारावासातच गेली. सातपुड्याच्या गिरीकंदरात राहणाऱ्या भिल्लांना नव्या, जगाची पहाट दाखविण्यासाठी ते त्यांच्यात वावरले. सावकार, दारू व सरकारी अधिकारी यांच्यापासून त्यांचा बचाव करण्यासाठी लढे उभारले. भिल्लांसाठी शाळा व छात्रालये काढली. औषधसेवा व धान्यकोठारे सुरू केली. हे सर्व कार्य कायम स्वरूपाचे व्हावे म्हणून संस्था स्थापली व जोपासली. संभेलेने व परिषदा भरवून देशातील पुढाऱ्यांना भिल्लांच्या स्थितीचे साक्षात दर्शन घडविले.

भिल्लांची समाजस्थिती

भिल्लांची तत्कालीन समाजस्थिती नानांच्याच शब्दात पाहणे उद्बोधक होईल.

“पश्चिम खानदेश जिल्ह्याच्या एकंदर साडेसात लाख लोकसंख्येपैकी सुमारे अडीच लाख भिल्ल आहेत. यांमध्ये सावची, गावीत, पाडवी, वसावे, वळवी, पावरा, कोकणी इत्यादी जातींचा समावेश होतो. सातपुडा पर्वताच्या आसपासच्या भागात, डांग भागात व सर्वसाधारणपणे जिल्ह्याच्या पश्चिम भागात असा बराचसा प्रदेश आहे की, जेथे बहुतेक सर्व भिल्लांचीच वस्ती आहे. भिल्ल समाजाची सामान्य स्थिती फार केविलवाणी आहे. अशी कितीतरी गावे सापडतील की, ज्यात एकही साक्षर मनुष्य नाही. असा एकही मनुष्य सापडावयाचा नाही की, ज्याची शेंडी सावकाराच्या हातात नाही. हे लोक स्वतः लंगोटी लावून उघडेनाघडे फिरतील, पण दुसऱ्याच्या एका चिघीलही हात लावणार नाहीत. स्वतः बंटी, कोदरा, नागली इत्यादी वन्य व काही अंशी विपारी अशा धान्याची रोटी करून खातील किंवा घाटा करून पितील, पण सरकारी, अवकारी, सावकारी वगैरे कामांसाठी आलेल्या यत्कश्चित् माणसाला-सुद्धा चांगले निवडून, कांडून, सडून तयार केलेले डाळ, तांदूळ, तेल, तूप, पिठमिठ देतील. वधस्तंभाजवळ नेलेले मेंढरू जसे दीनवाण्या स्थितीत असलेले आढळते, तद्वतच ही माणसे विशेषतः सावकाराच्या दाराशी बसलेली दिसतात. जे पिकले ते सर्व आपल्या सावकाराच्या घरी आणून टाकावयाचे व मग बियाणे, इतकेच नव्हे तर संसार खर्चास लागणारे किरकोळ द्रव्यही सावकारापासून घ्यावयाचे. मद्यपान सर्रास केले जाते, दारूमुळे लोक कर्जात इतके बुडून गेले आहेत की, त्यातून आपला उडार होईल अशी आशाही त्यांना वाटेनाशी झाली आहे.”

मसूद प्रकरण

१९४२ च्या नोव्हेंबरमध्ये सरकारने श्री. एम. मसूद या आय. सी. एस. अधिकाऱ्याची “स्पेशल भिल्ल अपलिफ्ट ऑफिसर” म्हणून नेमणूक केली. या अधिकाऱ्याने प्रथम प्रथम अरेरावी करून का होईना एक-दोन चांगल्या गोष्टी केल्या. नंतर त्याने एकीकडे भिल्लांची अनेक प्रकारे विटंबना तर दुसरीकडे नाना-साहेबांसारख्या कार्यकर्त्यांना छळणे हे प्रकार सुरू केले. त्या काळात वॉरिस्टर जिनांची मुस्लिम लीग आकार घेऊ लागली होती. मसूदने “खानदेश भिल लीग” अशी संस्था स्थापण्याचा घाट घातला. या नावाला काही

सुशिक्षित भिल्लांचा विरोध पाहताच अकांड-तांडव करून त्याने “खानदेश भिल्ल संघ” स्थापन केला व आपल्या ताटाखालची मांजरे तयार केली. भिल्लांचे राष्ट्रगीत व निशाण करविले. निशाणावर ७८६ आकडा घातला. त्यांची “रामराम” म्हणण्याची पद्धत बंद करून त्यांनी “जय भिल” म्हणावे म्हणून जबरदस्ती सुरू केली. भिल्ल मुलांसाठी बोर्डिंग सुरू केले. त्यात ज्या मुलांचे कपडे खादीचे दिसले त्यांना धारेवर धरले.

आपल्या अधिकाराच्या जोरावर आणि काही स्वार्थी व लाचार भिल्लांना हातांशी धरून मसूदने नाना व त्यांचे सहकारी यांच्या-विरुद्ध रान उठवले व त्यांना “हिंदूंचे पुढारी” ठरविण्याचा प्रयत्न केला.

भिल्लांचा वंश व संस्कृती भारतीय जनते-पेक्षा वेगळी आहे व त्यांच्या पुरातन चालीरीती (दारू पिण्यासह) तशाच चालू राहणे आवश्यक आहे असा त्यांचा प्रचार सुरू झाला. भिल्ल स्त्री-पुरुषांचे निरनिराळ्या अवस्थांत फोटो व फिल्म्स घेणे, त्यांच्या नाक-कान-कवट्यांची मापे घेणे अशा गोष्टींचा धडाका सुरू झाला. भिल्ल स्त्रियांशी लगट करून स्वतःच त्यांच्या अंगावरील वस्त्र दूर करावयाचे व अशा अवस्थेत त्यांना नृत्य करावयास लावायचे असे अनेक प्रकार सुरू झाले. पुरुषांना केवळ लंगोटीनिशी नृत्यात भाग घ्यावयास लावायचा, पतिपत्नीचे जमत नाही म्हणून नवरा-वायकोला जबरदस्तीने ओढून नेत आहे असे देखावे सुद्धा करावयास लावून या सर्व दृश्यांचे फोटो व फिल्म्स घ्यावयाच्या अशा गोष्टींना उत आला.

यांसारख्या तसेच भिल्ल स्त्रियांशी मसूदने केलेल्या गैरवर्तनाच्या इतरही तक्रारी भिल्ल बांधवांकडून नानांकडे आल्या. मसूदने केलेल्या लीला व त्याविरुद्ध भिल्ल समाजाच्या बाजूने नाना व कित्येक सहकारी यांनी दिलेली लढत यांनी हे मसूद प्रकरण साजले. सार्वजनिक कार्यकर्त्यांचे धैर्य, धाडस, चिदपणा, अमर्याद कष्टाची तयारी या सर्वांची कसोटी लागली. सत्तेतून नव्हे तर सेवेतून समाजहित करू पाहणाऱ्या कार्यकर्त्यांच्या वाटचाला येणारे अपमान, उपेक्षा, निराशा, हेत्वारोप इत्यादींची येथे रेलचेल होती. नानांच्या आयुष्यातील हे एक अतीव मनस्ताप देणारे प्रकरण ठरले. विद्यार्थी दशेपासून ज्या स्वातंत्र्याचा त्यांनी ध्यास घेतला होता व जे मिळविण्याचा मार्ग म्हणून निघेने व

(पृष्ठ ४५ वर)

आदिवासींचा विकास आणि नवी आव्हाने

डॉ. गो. देवगांवकर

स्वातंत्र्यपूर्व भारतात ब्रिटिश राजसत्तेच्या हातून प्रशासनाच्या कार्याच्या अनुषंगाने जी काही विकासात्मक कार्ये पार पडली त्याचा भारतातील नागरी समाजाला काही-अंशी लाभ मिळत गेला. ग्रामीण समाज मात्र उपेक्षितच राहिला. पर्वतराजीवर, दऱ्याखोऱ्यात आणि गिरिकंदरात राहणारा आदिवासी हा तर संपूर्णपणे दुर्लक्षितच राहिला. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे त्याचेकडे लक्ष देऊन ब्रिटिश साम्राज्यशाहीला कोणताच लाभ होणार नव्हता. अर्थात हे विधान करीत असताना दुसऱ्याही एका वस्तुस्थितीचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे. त्याच ब्रिटिश शासनयंत्रणेत लहानमोठ्या प्रशासकीय पदांवर कार्यरत असलेल्या तत्कालीन ब्रिटिश आय.सी.एस्. अधिकाऱ्यांनी आपला कार्यभार सांभाळीत असताना दुर्गम अशा आदिवासी विभागात जाऊन तेथील लोकजीवनाची पाहणी करून जे संशोधनात्मक आणि अभ्यासपूर्ण लिखाण केले, त्याचे श्रेय त्यांना द्यावेच लागेल. यात प्रामुख्याने डब्ल्यू. व्ही. ग्रीगसन, आर्. व्ही. रसेल, आर्. टॅपल, ल्यूसी स्मित, सी.यू. विल्स, जॉन ड्रेक आणि ख्रिस्ताफ-व्हॉर्न फ्युरर हॅमिंग्डॉर्फ इत्यादी व्यक्तींचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. त्याचबरोबर रे. हिस्लॉप, डॉ. व्हेरियर एल्विन आणि भाषिक विकासाच्या दृष्टीने पायाभूत संशोधन करणारे श्री. जी. ए. ग्रीअर्सन ह्यांचादेखील उल्लेख करावा लागेल. मात्र हॅमिंग्डॉर्फ यांचा संबंध जुन्या निजामशाहीशी आदिवादा विभागातील गोंडांच्या विकासाकार्याशी आला. किंबहुना त्यांच्याच नेतृत्वाखाली हे कार्य सुरू झाले. त्यांच्या नेतृत्वाखाली कार्य केलेल्या अनेक मान्यवर प्रशासकीय व्यक्ती या महाराष्ट्राला लाभल्या हे विशेष. मात्र ध्येय-धोरणाचा भाग म्हणून आदिवासी विकासाकडे स्वातंत्र्योत्तर काळातच लक्ष पुरविण्यात आले आणि त्यात तत्कालीन प्रधानमंत्री पं. जवाहरलाल नेहरू ह्यांचाच सिंहाचा वाटा होता, हे एक ऐतिहासिक सत्य आहे. पहिली पंचवार्षिक योजना राबविण्यास सुरुवात झाली त्याच काळात सामूहिक विकास योजनांनाही प्रारंभ झाला आणि इतर ग्रामीण भागातील परिस्थिती व राष्ट्रजीवनाच्या मुख्य प्रवाहापासून एकलकोंडे

आणि भिन्न सांस्कृतिक जीवन जगणाऱ्या आदिवासींची परिस्थिती ही बऱ्याच बाबतीत भिन्न होती. त्यांच्या समस्याही भिन्न होत्या. म्हणून त्यासाठी उपाययोजनाही भिन्न असणे आवश्यक होते. या कार्यात ज्या दोन कार्यकर्त्या अभ्यासकांनी योगदान दिले, त्यांत डॉ. एल्विन व डॉ. बेहराम मेहता ह्यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. पं. नेहरूंच्या निकटवर्ती आणि विश्वासातील अशा या दोन अभ्यासकांची आदिवासी विकासाकडे पाहण्याची पूर्व-भूमिकाही थोडी वेगळी होती, हे लक्षात घ्यावे लागेल. वर वर्णिलेल्या ब्रिटिश सरकारच्या अलिप्ततावादी भूमिकेतून आणि काहीअंशी मानवशास्त्रज्ञांना प्रयोगशाळा शिल्लक रहावी म्हणून आदिवासींच्या बाबतीत 'जैसे थे' भूमिका (Keep them as they are) काहींनी स्वीकारली होती. डॉ. एल्विन ह्यांची सुरुवातीची भूमिकाही अशाच स्वरूपाची होती. मात्र कालांतराने त्यांचीही भूमिका बदलत गेली. आदिवासींच्या जीवनपद्धतीत झपाट्याने बदल घडवून आणावा ही दुसऱ्या टोकाचीही भूमिका प्रचलित होती. विकासाच्या नावे आदिवासींना 'उपटण्याची' ही अतिरेकी भूमिका पं. नेहरूंना मान्य नव्हती. ह्या दोन्हीचा सुवर्णमध्य पं. नेहरूंच्या नावे सांगण्यात येतो. तो असा की, आदिम जमातींना विकासाच्या संधी आणि आवश्यक त्या आंतररचना (Infra-structure) उपलब्ध करून देऊन यथावकाश बाह्य जगतातील जीवन प्रवाहात मिसळण्याची संधी (Gradual assimilation) उपलब्ध करून द्यावी; मात्र त्याच वेळी त्यांच्या संस्कृतीतील चांगल्या आणि उपयुक्त अशा गोष्टींचेही जतन आणि त्यासोबत विकास करावा, ही भूमिका डॉ. एल्विन ह्यांनीही स्वीकारली. डॉ. बेहराम मेहता ह्यांची मात्र हीच भूमिका प्रथमपासून होती. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात आदिम विकासावर नियोजनमंडळाचे सल्लागार म्हणून ते कार्य करीत होते. इतकेच नव्हे तर मुंबईच्या 'टाटा इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल सायन्सेस' च्या 'ट्रायबल कम्युनिटी ऑरगनायझेशन' चे प्रमुख आणि प्राध्यापक म्हणून मध्यप्रदेशातील 'तामिया' या विकासाकडे कार्य त्यांनी हाती घेतले होते. भारत सरकारने डॉ. एल्विन

ह्यांच्या नेतृत्वाखाली नेमलेल्या समितीने आदिवासी विकासाकडे शिफारस केली आणि त्याचप्रमाणे विशेष अनुदान प्राप्त असे आदिवासी विकासाकडे निर्माण करण्यात आले. मध्यंतरीच्या काळात निर्माण करण्यात आलेल्या विशेष बहुउद्देशीय विकासाकडे जागा त्यांनी घेतली.

यानंतर आदिवासी विकासासाठी किमान सहा शासकीय कार्यक्रम स्वीकारण्यात आले आणि आदिवासी जमातींसाठी विभागीय विकास (Area Development) दृष्टीकोन स्वीकारण्यात आला. परंतु काही विभागातील आदिवासी जमाती या विखुरलेल्या होत्या. तसेच काही जमाती अतिमागास होत्या. तेव्हा त्यांच्यासाठी एकात्मिक आदिवासी विकास दृष्टीकोन स्वीकारण्यात येऊन प्रकल्प करण्याचे ठरविण्यात आले (Integrated Tribal Development Project) पन्नास टक्के किंवा त्याहून जास्त आदिवासी संख्या असलेल्या विभागासाठी आदिवासी उप योजना (Tribal Sub-Plan) करण्यात आल्या आणि विविध पंचायत समिती किंवा तहसिलमधील आदिवासी विभाग एकत्र समजून या उप योजना आखण्यात आल्या. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या शेवटी या विभागाचे निश्चितीकरण झाले आणि कार्य जोरात सुरू झाले. अतिमागास (Primitive) विभागासाठी स्थानिक परिस्थिती लक्षात घेऊन उप योजना कार्यक्रम ठरविता येईल व त्यासाठी विशेष अभ्यास-प्रकल्प राबविले जातील अशी स्वागताई तरतूद करण्यात येऊन महाराष्ट्रात त्यासाठी सुरुवातीलाच सुमारे ५० लाख रुपयांची तरतूद करण्यात आली.

आदिवासी विकासासंबंधी वर घेतलेल्या संक्षिप्त आढाव्यावरून हे स्पष्ट होते की, आदिवासी विकासाबाबतचे धोरण आणि दिशा ही गेल्या पाच पंचवार्षिक योजनांच्या काळात सुस्पष्ट झालेली आहे व त्या दृष्टीने बरेच कार्यही झालेले आहे. त्या कार्याची फलश्रुती म्हणून आदिवासी विभागांना कमीजास्त प्रमाणात लाभही प्राप्त झाले आहेत. त्यामुळे आदिवासींच्या जीवनावर होणाऱ्या चर्चा, परिसंवाद किंवा भाषणे यातून 'आदिवासींचा

विकास घडवून आणावा काय ?' या किंवा अशा मुद्यावर करण्यात येणारी चर्चा हा निरर्थक काव्याकूट होय. अर्थात अशा व्यक्ती-मध्ये हौशे, गवशे आणि नवशेच जास्त असतात आणि त्यांना वर दिलेल्या विकास प्रक्रियेची काहीही कल्पना नसते. किंबहुना आदिवासी-बद्दल चर्चा करणे ही एक फॅशन म्हणून बोलणारे त्यात जास्त असतात. वास्तविक आतापर्यंतच्या आदिवासी विकास कार्याचा झालेला परिणाम अभ्यासल्यास भारतातील आणि महाराष्ट्रातील विविध आदिवासी जमाती सामाजिक, आर्थिक विकासाच्या विविध टप्प्यांवर येऊन उभ्या आहेत आणि स्थल मानाने पाहता त्यांच्या सांस्कृतिकरण प्रक्रियेतील अवस्था, पर्यावरण आणि त्यांची विकसनक्षमता ह्यांचेशी संलग्न असे हे टप्पे होत. तेव्हा आता इथून मागे जाणे नाही. मात्र पुढे जात असताना मागील अनुभवा-वरून फेरविचाराची गरज आहे. काही जुन्या समस्या सुटल्या असल्या तरी काही नवीन समस्या निर्माण होऊ पाहत आहेत व त्यामुळे संबंधित आदिवासी जमातीच्या समोर, आदिवासी विकासाची जबाबदारी पार पाडणाऱ्या शासनासमोर, तसेच आदिवासी विकासात सहभागी होणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांच्या समोर काही नवीन आव्हाने निर्माण झालेली आहेत. त्यांतील सर्वांचा परामर्ष घेणे तरी शक्य नसले तरी प्रस्तुत लेखकाच्या अनुभवातून महत्त्वाच्या वाटणाऱ्या काही आव्हानांचा विचार पुढे करण्यात येत आहे.

आदिम जमातीपुढे निर्माण झालेली काही नवी आव्हाने

हजारो वर्षांपासून आपल्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक परंपरा आणि रीतिरिवाजांचे निष्ठेने जतन केलेल्या आदिवासींना विकासांमुळे बदलत असलेल्या सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीशी जुळवून घेण्याची आवश्यकता निर्माण झालेली आहे. त्यांच्या मनात श्रद्धेने जपलेल्या मूल्यांनाच बदलविण्याचा हा प्रश्न आहे. उदाहरणादाखल आपण खालील गोष्टींचा विचार करू.

फिरती शेती करणाऱ्या आदिवासींना स्थिर शेती करावयास लावल्यानंतर आणि बीजा-रोपण प्रसारित पद्धतीने करणाऱ्यांना (Broadcast method) शेती नांगरून सुधारित पद्धतीने करायला लावल्यावर विकासाचा एक टप्पा आपण गाठल्याचे समाधान आपणांस लाभत असले तरी आदिवासींच्या मनामध्ये मात्र संघर्ष निर्माण होतो. कारण हा बदल त्यांच्यासाठी केवळ सामाजिक,

आर्थिक जीवनातील नसून भूमातेच्या छाती-वरून नांगर न चालविण्याच्या मूल्यांमध्येही झालेला बदल असतो. केवळ उपयोगितासाठी उत्पादन, म्हणजेच उपयोगितामूल्यांच्याच भूमिकेतून (अर्थात् अजाणतेपणे) जीवन जगणाऱ्या आदिवासींत वस्तुविनिमयाचीच अवस्था अजूनपर्यंत रूढ होती. त्याऐवजी आर्थिक व्यवहार आणि विनिमयमूल्य, विकास-प्रक्रियेतून ज्ञात झाले असले तरी घडपणे ना ते अंगवळणी पडले, ना नीटपणे ज्ञात झाले. त्यामुळे अनेकदा आदिवासींच्या आर्थिक विकासाऐवजी त्यांचे शोषण होऊन गैर आदिवासींचाच विकास होण्याची परिस्थिती निर्माण झालेली आहे.

देवधर्माच्या विधीमध्ये आणि सुखदुःखाच्या प्रसंगी ताडीचा वापर करणारा, मोहाच्या फुलांची भाजी आणि बियांचे तेल काढून दैनंदिन जीवन जगणारा आदिवासी केवळ विवाहसमारंभ किंवा तत्सम प्रसंगीच मोहाची दारू पितो. परंतु पिऊन तर झालेला आणि गटारात लोळणारा आदिवासी, आदिवासी विभागात क्वचितच सापडतो. बाहेरून आलेले लोक मात्र आदिवासी भागातील आपले कार्य चोखपणे पार पाडण्यापेक्षा पिऊन तर होऊन आपले काम न करता सार्वजनिक 'तमाशा' करताना अनेकदा सापडतात. यात अनेकदा विविध खात्यांमधील लहान मोठे अधिकारी, इतकेच नव्हे तर शांतता-सुव्यवस्था ह्याची जबाबदारी अंगावर असलेले गणवेषधारी अधिकारीही प्रस्तुत लेखकाने स्वतः बघितले आहेत. या पार्श्वभूमीवर शासनातर्फे किंवा स्वयंसेवी संघटनांतर्फे नशाबंदी सप्ताहांतर्गत कार्यक्रम जेव्हा आम्ही आयोजित करतो, तेव्हा एखादा निरक्षर माडिया वृद्ध आम्हाला विचारतो, 'पुजेच्या वेळीमुद्रा दारूचा उपयोग करू नका असे तुम्ही आम्हाला सांगता आणि ताडी प्यालो असलो तरी आम्हाला पकडतात. पण मग शासकीय अधिकारी पिऊन तर होऊन पडलेले असतात त्यांचे काय ?' अशा प्रश्नांची उत्तरे देणे आम्हाला अवघड असते. विकास-प्रक्रियेतून होणाऱ्या जाणीव-जागरणाचे, अस्मिता-जागरणाचेच हे फलित असते व एका दृष्टीने पाहता हे स्वागताहं आहे हेही खरे. परंतु आदिवासींच्या निरागस मनात गुदमरणारा हा मूल्यसंघर्ष तुम्हाआम्हाला अडचणीत टाकणारा ठरतो.

विकासप्रक्रियेसाठी अत्यंत आवश्यक असलेले आणि आदिवासींमधूनच आलेले विकासाभिमुख स्थानिक नेतृत्व ही एक आवश्यक बाब आहे. दुर्दैवाने आदिवासी विभागात परंपरागत नेतृत्व असले तरी बहुतांश ठिकाणी ते

विकासाभिमुख नाही आणि असले तरी नेत्यांचे हितसंबंध आणि ज्यांचे नेतृत्व करण्याचा दावा ते करतात त्यांचे हितसंबंध यांत दुरावा निर्माण झाल्याचे दिसते. अलीकडील नवीन युवा पिढी-मध्ये परंपरागत नेतृत्वाबद्दलही पूर्वीसारखा अंधश्रद्धायुक्त आदर आढळत नाही आणि विश्वासाने ज्यांच्या मागे जावे असे नवीन नेतृत्वही त्यांना सापडत नाही, ही अत्यंत घातक परिस्थिती आहे. संधिसाधूंना, हिंसा-वाद्यांना, हळुवारपणे पाय रोवण्यासाठी सोयीची आहे. स्वार्थी, भ्रष्ट आणि ज्या आदिवासींसाठी कार्य करावयाचे म्हणून आपण आलेले आहोत, त्यांच्याबद्दल मुळीही आस्था, जिव्हाळा नसलेले केवळ शिअेर आल्याप्रमाणे कार्यभार सांभाळणारे काही अधिकारी ही परिस्थिती अधिक स्फोटक बनवितात. अशा परिस्थितीत कमी-जास्त शिकलेल्या आदिवासी युवक आणि युवतींना शासकीय किंवा गैरशासकीय परंतु विश्वासाहं माध्यमांमधून योग्य ती दिशा दाखविणे, त्यांचे संघटन करणे, त्यांच्या विकासाच्या आणि विधायक कार्यात त्यांना पुढाकार घ्यायला लावणे आणि परंपरा व प्रगती यांतील परिस्थितिसापेक्ष मध्य काढून वाटचाल करण्यास त्यांना प्रोत्साहन व सहकार्य देणे ही आवश्यक बाब होय. नेतृत्वाची ठेकेदारी बंद करून नेतृत्व करणारी युवकांची एक रांग (Cadre) निर्माण करणे ही काळाची गरज आहे.

ऐतिहासिक दृष्ट्या पाहता जंगलाचे जतन आदिवासींनी केलेले आहे, कारण वृक्ष आणि जंगल हेच त्यांचे घर होते. जीवनाला आवश्यक तेवढे लाकूड तोडून आणणे आणि फुले, पाने, मध, गोंद आणि झाडांपासून मिळणारे इतर रस आणि पदार्थ ह्यांचा आवश्यक तेवढाच उपयोग करून घेऊन जीवन जगणारा आदिवासी हाच खरा वृक्षमित्र होय. ब्रिटिश काळापासून वनसंपत्तीची कल्पना बाह्य जगाला आल्यानंतर वनसंरक्षण खाते व त्याबरोबरच वनातील झाडांची तोड या दोन्ही गोष्टींना सुरुवात झाली. खाजगी जंगलकंत्राटदारांच्या जमान्यात तर अवैध मागिने वारेमाप जंगलतोड झाली. उशीरा का होईना ही कंत्राटदार पद्धती संपुष्टात आणण्यात आली आणि हे कार्य पूर्णपणे जंगल खात्याकडे आले. तेव्हापासून वनसंरक्षण, संवर्धन व कटाई या तिन्ही बाबी शास्त्रशुद्ध पद्धतीने सुरू झालेल्या आहेत व सामाजिक वनीकरणासारखे प्रकल्प मोठ्या प्रमाणावर राबविण्यात येत आहेत. हे जरी स्वागताहं असले तरी जंगलावरच ज्यांचे जीवन निर्भर आहे असा आदिवासी स्वतःच्या घरीच पाहणा

झाला आहे. तसेच वनविकासाचे धोरण हे व्यापारी (Commercial) वृत्तीवर आधारलेले आहे. याचा तात्कालिक परिणाम आदिवासींच्या जीवनावर होतो आणि कालांतराने राष्ट्रावरही होईल याकडे दुर्लक्ष होत आहे. मोह, खैर, बाभूळ, हिरडा, व्याहडा, धवड, आंबा, वड, पिंपळ, उंबर, टेंबरू आणि इतर अनेक वृक्ष हे फुले, फळे, सावली, औषधी रस इत्यादी देणारे तर आहेतच, पण यांच्या अनुषंगाने मधमाशा, कीटक, विविध पक्षी, रानातील जनावरे जगतात. अशा पक्ष्यांवर व लहान जनावरांवर व्याघ्रसिंहादी जनावरे जगतात आणि या संतुलित नैसर्गिक पर्यावरणावर वनमानवाचे व ग्रामाचे जीवन चालते आणि शहरी संसाधनावर येणारा भार कमी होतो. उलट वन व्यवस्थेतूनच शहरी जीवनाला विविध वस्तूंचा लाभ मिळत आलेला आहे वनविकास महामंडळाने स्वीकारलेल्या धोरणांतर्गत मात्र वृक्षकटाई झालेल्या सर्व नवीन क्षेत्रांमध्ये सागवानाचे वृक्षारोपण हाती घेण्यात आलेले आहे. हा वृक्ष कीटक; पक्षी, पशू आणि मानव यांना सावली तर सोडाच पण दुसऱ्या कुठल्याही दृष्टीने उपयोगी नाही. त्याचे आकर्षण फक्त एकच. सागवानाच्या लाकडाला बाजारभाव उत्तम आहे आणि त्यातून शहरी संस्कृतीतील उच्चभ्रू समाजाच्या हौशीची पूर्ती होते आणि लाकडाचा धंदा करणाऱ्या व फर्निचरचा व्यवसाय करणाऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारते. उद्या सगळी सागवानाचीच जंगले झाली तर फार मोठे असंतुलन निर्माण होईल. दुसरे असे की, सागवान वृक्षामुळे जमिनीतील पाण्याची पातळी (Water level) खाली जाते. त्यामुळे आदिवासी विभागात पिण्याच्या पाण्याचीही समस्या निर्माण होत आहे. वनविकास धोरणातून निर्माण झालेली ही आव्हाने आज केवळ आदिम समाजाची वाटत असली तरी उद्या संपूर्ण राष्ट्रापुढील आव्हाने बनणार आहेत, ह्याची आपण वेळीच दखल घ्यावयास हवी.

विकास प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचे अंग म्हणजे शिक्षणाचा प्रसार आणि प्रबोधन कार्य होय. सर्वदूरच्या आदिवासी विभागात प्राथमिक व माध्यमिक शाळा, आश्रमशाळा आणि निवासी-शाळा ह्यांचेद्वारे बरेच कार्य करण्यात आले असून त्याचा प्रभावही कमीजास्त प्रमाणात आढळतो. तरीही जास्त सुयोग्य आणि समर्पित शिक्षक आणि आदिवासी जनजीवन व बोली ह्यांवावत शिक्षकांना पूर्वप्रशिक्षण देण्यात आले असते तर ह्याच व्यवस्थेतून शिक्षणाचा फार जास्त प्रभाव पडला असता, तसेच आदिवासी उपयोजनेच्या

मूळ आकृतिबंधात कल्पिलेली 'आश्रम-स्कूल कॉम्प्लेक्स' ची कल्पना प्रत्यक्षात कधीच उतरविण्यात आली नाही. तिच्याशी संलग्न असलेली (Growth Center) ची कल्पना ही कागदावरच राहिली. जुन्या आकृतिबंधातील चालत आलेल्या रचना आणि उपयोजनेत सुचविलेल्या आदिवासी को-ऑपरेटिव्ह सोसायटीसारख्या नवीन रचना ह्यांचा तात्कालिक मेळ घालून तोच स्थायी स्वरूपात चालविण्यात आला. त्याचबरोबर प्रौढ शिक्षण कार्यक्रमही राबविण्यात आला. या सर्व गोष्टींचा गोळाबेरीज परिणाम म्हणा किंवा अन्य समाजसेवी संस्थांनी केलेल्या कार्याचा परिणाम म्हणा, आदिवासींमध्ये जाणीव-जागृती दिसू लागली. खायला, प्यायला आणि रहायला मोफत व्यवस्था, गणवेश इत्यादींची सवलत असूनही हे आदिवासी पालक १९७४-७५ पर्यंत आपल्या मुलांना शाळेत पाठविण्यास इच्छुक नसत आणि आपल्या मुलांना पाठविण्याची इच्छा झाल्यास गावच्या मुखियाला किंवा परंपरागत नेत्याला विचारून मगच पाठवीत. तेच पालक जाणीव-जागरणामुळे शाळेत शिक्षक नाहीत यासाठी आंदोलन करू लागले. आदिवासी सहकारी संस्थेतून त्यांच्या मालाचे पैसे मिळाले नाहीत म्हणून वरिष्ठ अधिकाऱ्याला भेटून तक्रारी करू लागले. वेठविगारीबद्दल एखाद-दुसरा का होईना आवाज करू लागला, सरकारी दवाखान्यात डॉक्टर नसल्याची आपली व्यथा बोलून दाखवू लागला. म्हणून पुन्हा त्यांच्यापुढे आणि आपल्यापुढे नवीन आव्हाने निर्माण झालीत. आर्थिक बाबतीतही व्यापारी व सावकारांकडून आपले शोषण होत आहे. इतर अनेक लोकांकडून वेठविगार करून घेतली जात आहे, ह्याचीही जाणीव निर्माण झाल्याने नवी आव्हाने समोर उभी ठाकलीत. Ignorance is bliss अशी एक म्हण आहे. ज्ञान होऊ लागल्याबरोबर अज्ञानामुळे असलेली संतुष्टता लोप पावली आणि तिची जागा अपेक्षेने व अपेक्षापूर्ती न झाल्यामुळे निर्माण होणाऱ्या उद्देगाने घेतली. आपल्या मागण्या व आपला उद्देश प्रकट करण्याच्या विधिमान्य व राजमान्य पद्धती माहित नसल्यामुळे असहाय्यतेची जाणीव निर्माण होऊन यातूनच तणाव निर्माण होऊ लागले. जागृत आदिवासींपुढे ही नवीन आव्हाने उभी राहू लागली.

शासनापुढील आव्हाने

ह्याच नाण्याची दुसरी बाजू म्हणजे शासनासमोर उभी राहिलेली आव्हाने होत. एखाद्या जनसमूहाचा विकास घडवून आणण्यासाठी

कटिबद्ध झाल्यानंतर आणि काही विकास-योजना कार्यान्वित झाल्यानंतर त्या विकसनशील समूहाच्या मनात आशाआकांक्षा व अपेक्षा निर्माण होतात. त्याची प्रतिपूर्ती करण्याची क्षमता शासनव्यवस्थेत आहे किंवा नाही हा प्रश्न महत्त्वाचा असतो. नाहीतर आपलेच धोरण आपल्यावर बुरंग होण्याची शक्यता असते. यासाठी विकासकार्यात येणाऱ्या अडचणी, तक्रारी व सूचना तत्परतेने विचारात घेऊन त्या सुयोग्य वाटल्यास गल्लीपासून दिल्लीपर्यंत आवश्यक त्या खटपटी करून या नवोदितांचे समाधान करण्याची पात्रता शासनास असावयास हवी. दुर्दैवाने यासाठी आवश्यक असलेली प्रशासकीय कार्यक्षमता वैचारिक गतिक्षमता, पुरेसे बुद्धिचातुर्य आणि तडफदारपणा असलेले विकास अधिकारी विकासप्रशासनात अपवादानेच सापडतात, कारण प्रशासनकौशल्यात प्रख्यात अशा व्यक्तींना आदिवासी विभागात पाठविण्याऐवजी बदनाम झालेल्यांना शिक्षा म्हणून आदिवासी विभागात पाठविणे हीच प्रथा रूढ झालेली होती. दुसरे कारण म्हणजे निर्णय घेणाऱ्या उच्च पदस्थ कार्यालयापासून तर प्रत्यक्ष आदिवासी विभागात काम करणाऱ्यांपर्यंत जी सुसूत्रता आणि लवचिकपणा असायला हवा तिचा अभाव होता. विविध प्रकारचे विकास कार्य चालविणाऱ्या व एकाच भागात काम करणाऱ्या प्रशासकीय घटकांमध्ये समन्वय नव्हता व आजही नाही. स्थानिक परिस्थिती आणि गरज पाहून एखादा महत्त्वाचा निर्णय घेण्याची अधिसत्ता त्या विभागातील उच्चपदस्थ अधिकाऱ्यांनाही देण्यात आली नाही आणि कुठे देण्यात आली असेल तर संबंधित अधिकाऱ्यांनी ते अधिकार वापरण्याची हिंमत केली नाही. एखादे ध्येयधोरण मंत्रालयात ठरविण्यात आल्यावर कार्यान्वित करीत असताना स्थानिक परिस्थितीनुरूप ते निरुपयोगी किंवा हानीकारक वाटले तरी तसे कळविण्याची हिंमत न करता राबविण्यात आल्याचे होकारार्थी प्रतिवृत्त पाठविण्याची प्रवृत्तीच जास्त होती. त्यामुळे नियोजन करणाऱ्यांना अनुभवाश्रित प्रत्यावाहन (feed-back) कधीच होऊ शकले नाही.

वरील प्रशासकीय सद्गुण, विकासव्यवस्थेत यावेत यासाठी विकासव्यवस्थेत यथायोग्य प्रवृत्ती आणि पात्रता असलेल्या व्यक्तींची भरती (Recruitment) ही आवश्यक बाब आहे हे जरी शासनास ज्ञात असले तरी त्या दृष्टीने पावले उचलण्यात आली नाहीत. आरक्षी आणि आस्थापना या परंपरागत

पद्धतीच्या कार्यांना ज्या आणि जशा व्यक्ती चालतात त्या आणि तशाच प्रकारच्या व्यक्ती विकासकार्यातही दडपण्याची चूक सतत होत आलेली आहे. वास्तविक अशा प्रकारच्या कार्याबद्दल जिव्हाळा, पुर्वानुभव, अभ्यास आणि पार्श्वभूमी असलेल्या व्यक्तींना, प्रस्थापित नियमांचे जाळे वाजूला सारून, विशिष्ट काळासाठी करार करून या कार्यात घेणे आवश्यक होते. स्वयंसेवी संघटनांमधील व्यक्तींनाही निश्चित काळासाठी घेता आले

असते. खाजगी कंपनीच्या भरती पद्धतीमध्ये जी कल्पकता व आक्रमकता असते ती दुदैवाने शासकीय भरतीमध्ये येऊ शकली नाही. यापुढे एक पाऊल पुढे जाऊन असे म्हणता येईल की, ज्यांच्या विकासाचा हा कार्यक्रम चालविण्यात येतो त्यांच्यातील शिक्षित तरुणांना लहान मोठ्या पदांवर ठराविक काळासाठी घेण्याची योजनामुद्धा शासनाने स्वीकारावी आणि औपचारिक पदवी शिक्षणाची उणीव मधून मधून प्रशिक्षणाद्वारे भरून काढावी. यातून

विकास, प्रशासन आणि आदिवासी ह्यांच्यात परस्पर विश्वास आणि सहसंवेदना (Rapport) निर्माण होण्यास मदत होईल.

विकासासाठी ज्याप्रमाणे आदिवासींनी आपल्या अंधश्रद्धा आणि जुन्या परंपरा यांपासून दूर जाणे आवश्यक आहे, त्याचप्रमाणे विकास कार्यक्रम राबविणाऱ्या प्रशासनानेही साम्राज्य-शाहीतून वारसाने मिळालेल्या चाकोरीच्या बाहेर जाणे आवश्यक आहे ह्याची दखल घ्यावयास हवी.

□ □ □

आदिवासी सेवा कार्याचा मानदंड : कॅ. नानासाहेब ठकार

पृष्ठ ४१ वरून

परिश्रमाने सेवानेत चालवले होते ते स्वातंत्र्य मिळाले. लढ्यात वरोबर असलेले सहकारी मानाच्या व अधिकाराच्या जागांवर जाऊन पोहोचले तरी त्यांना अपेक्षित असलेला स्वच्छ व मूलभूत न्याय मिळाला नाही.

आदिवासी कल्याणाचे व्रत अंगीकारून नानांनी व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी वर्षानुवर्षे कष्ट केले होते. राष्ट्रातील जनता व राष्ट्रीय विचारांचा प्रवाह यापासून भिल्लांना अलग पाडण्याचे प्रयत्न हाणून पाडावेत व माणूस म्हणून जगण्याची त्यांची क्षमता व शक्यता वाढवावी या विचाराने हे लोक प्रेरित झालेले होते. या दृष्टीने त्यांची चळवळ ही अखिल भारतात चाललेल्या काँग्रेस व गांधीप्रणित चळवळीचाच एक भाग होता. तरीही या सर्व

प्रयत्नांची काँग्रेस सरकारने, काँग्रेस पुढाऱ्यांनी व गांधीवादी प्रतिष्ठितांनी अतिशय थंडपणे बोटवण केली. भिल्ल भागात उभ्या केलेल्या चळवळीचे व अखेर भिल्लांच्या कल्याणाचेच आपण नाक ठेचत आहोत हे त्यांना कळले नाही.

उत्तरायुष्य

नानांचे उत्तरायुष्य, ग्रामोद्योग-शिक्षण व गांधी-तत्त्व प्रसार यांत व्यतीत झाले. त्या निमित्ताने महाराष्ट्रातील व देशातीलही ठिकठिकाणच्या ग्रामोद्योग केंद्रांशी त्यांचा संबंध आला. तसेच स्वातंत्र्यानंतरच्या युगात गांधीतत्त्व-ज्ञानाची ज्योत तेवत ठेवण्यासाठी ज्यांनी कष्ट चालवले होते, त्यांच्याबरोबर कार्य करता आले. हिमालयाच्या परिसरात काही काळ

घालविण्याच्या उर्मीने ते तिकडे गेले. परंतु वानप्रस्थाश्रमी जीवनातही तेथे ते कार्यमग्न होते. त्यांतच आल्मोडा येथे १९६४ साली आकस्मिकपणे त्यांनी आपली देहयात्रा संपविली.

संदर्भ : १ जागतो संयमी तिथे

शंकर विनायक ठकार
पार्वतीबाई ठकार
मॅजिस्ट्रिक बुक स्टॉल, मुंबई-४
(१९८२)

२ देशाचा संसार

संकलन : सौ. अंजली ठकार
साधना प्रकाशन, पुणे-३०

□ □ □

महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातींसाठी प्रौढ शिक्षणाचे नियोजन

मो. भा. सुराणा

उप संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र शासन
पुणे ४११ ००१

प्रास्ताविक

अनुसूचित जमाती हा आपल्या देशातील सामाजिक, आर्थिक तसेच शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेला घटक आहे. महाराष्ट्रात ४७ अनुसूचित जमाती आहेत. त्यांपैकी संख्येच्या दृष्टीने भिल्ल, महादेव कोळी, गोंड, वारली,

कोकणा, ठाकूर, कातकरी, गावीत, मल्हार कोळी, आंध, कोरकू, धानका व कोलाम या जमाती महत्त्वाच्या आहेत. अतिमागास अथवा आदिम जमातींमध्ये कातकरी, कोलाम व माडिया गोंड या जमातींचा समावेश आहे. अनुसूचित जमातींमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण

अत्यल्प आहे. त्यामुळे अनुसूचित जमातींच्या दृष्टीने प्रौढ शिक्षणाचे महत्त्व विशेष आहे. महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातींसाठी प्रौढ शिक्षणाचे नियोजन कसे करावे यासंबंधी काही विचार मांडण्याचा प्रयत्न या लेखात केला आहे.

अनुसूचित जमातींतील साक्षरतेचे प्रमाण

वर्ष	साक्षरता टक्केवारी		सर्वसाधारण व आदिवासी साक्षरतेचे प्रमाण	आदिवासीमधील निरक्षर व साक्षरतेचे प्रमाण (जवळपास)
	सर्वसाधारण	आदिवासी		
१९६१	२९.८२	७.२१	४:१	९:१
१९७१	३९.१३	११.७४	३:१	९:१
१९८१	४७.०२	२२.२९	२:१	८:२

वरील तक्त्यावरून निदर्शनास येते की, १९६१ नंतर आदिवासींतील साक्षरतेच्या प्रमाणात वाढ झालेली असली तरी सर्वसाधारण व आदिवासींच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात फार तफावत आहे.

१९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे आदिवासींतील निरक्षरतेचे भारतातील प्रमाण ८८.७० टक्के आहे तर महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या निरक्षरतेचे प्रमाण ८८.२६ टक्के आहे.

आदिवासींचे जिल्हावार साक्षरता प्रमाण पाहिले तर औरंगाबाद व परभणी या जिल्ह्यांत ते अगदीच कमी म्हणजे अनुक्रमे ५.०७ व ५.८४ टक्के आहे. हे प्रमाण मुंबईमध्ये ३६.७४ टक्के व नागपूर जिल्ह्यात १७.९९ टक्के इतके आहे.

जमातीनुसार साक्षरतेचे प्रमाण पाहिले तर जमाती-जमातीतील तफावत दृष्टोत्पत्तीस येते. १९७१ च्या जनगणनेनुसार कातकरी जमातीतील साक्षरतेचे प्रमाण सर्वांत कमी

म्हणजे २.८१ टक्के इतके आहे. हे प्रमाण वारली व ठाकूर जमातींमध्ये अनुक्रमे ७.८१ व ८.४४ टक्के इतके आहे तर हलबा जमातीतील साक्षरतेचे प्रमाण २१.८० टक्के आहे.

१९८१ च्या जनगणनेनुसार आदिवासी पुरुष व स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण अनुक्रमे ३२.३८ व ११.९४ टक्के इतके आहे. पुरुष व स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण ३:१ आहे. स्त्री साक्षरतेच्या प्रमाणात जमाती-जमातीतही फरक आहे. १९७१ च्या जनगणनेप्रमाणे कातकरी जमातीत स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण केवळ ०.६६ टक्के व वारली जमातीत १.५७ टक्के आहे.

आदिवासींमधील अल्प साक्षरतेची कारणे

आदिवासींमधील अल्प साक्षरतेची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत :-

१. आदिवासींचे वास्तव्य प्रामुख्याने जंगल, दऱ्याखोऱ्यांतून असल्याने बाह्य जगाशी त्यांचा संपर्क फार थोडा येतो.

२. विकट आर्थिक परिस्थितीमुळे त्यांना आपल्या मुलांमुलींना शाळेत पाठविणे परवडत नाही. कारण त्यामुळे घरातील काम करणारे हात कमी होतात.

३. आदिवासी भागातील शाळा व त्यातील शिक्षक/कर्मचारी वर्ग हा देखील या अल्प साक्षरतेस कारणीभूत घटक आहे.

सर्वसाधारण व आदिवासींच्या साक्षरतेच्या प्रमाणातील तफावत कमी करणे जरूर आहे व त्या दृष्टीने प्रयत्न झाले पाहिजेत. या दृष्टीने दोन महत्त्वाचे टप्पे आहेत. —

(१) १५ वर्षांच्या आतील मुलांना सक्तीचे शिक्षण.

(२) प्रौढ शिक्षण.

१५ वर्षांच्या आतील मुलांना सक्तीच्या शिक्षणाविषयी शासकीय पातळीवर बरेच प्रयत्न चालू आहेत. या लेखात आदिवासींच्या प्रौढ शिक्षणाचा विचार केलेला आहे.

आदिवासींच्या प्रौढ शिक्षणासाठी क्षेत्रिय नियोजन

महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या विकासाचे सद्य नियोजन क्षेत्र विकासाच्या तत्वावर व मागासपणावर आधारलेले आहे. आदिवासींच्या प्रौढ शिक्षणाचे नियोजन याच तत्वावर करावे असे सुचवावेसे वाटते—

- (१) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासींसाठी प्रौढ शिक्षण.
- (२) आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील आदिवासींसाठी प्रौढ शिक्षण.
- (३) आदिम जमातीसाठी प्रौढ शिक्षण.

महाराष्ट्रातील आदिवासी, आदिवासी उप योजना क्षेत्रात बहुसंख्येने आढळतात. उप योजना क्षेत्रात आदिवासींचे एकूण लोकसंख्येची प्रमाण ५० टक्के व त्यापेक्षा अधिक आहे. या भागात शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध आहेत. पण त्या फारशा कार्यक्षम नाहीत. त्यामुळे आदिवासींमध्ये शिक्षणाचा अपेक्षित प्रसार होत नाही. धुळे, ठाणे, नाशिक, गडचिरोली या ४ जिल्ह्यांत महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येच्या जवळपास ५० टक्के आदिवासी आहेत. उप योजना क्षेत्राखाली महाराष्ट्राचा १/६ भाग समाविष्ट झालेला आहे. यात एकूणापैकी ४५ टक्के आदिवासी समाविष्ट आहेत. तर ५५ टक्के आदिवासी महाराष्ट्राच्या ५/६ भागात विखुरलेले आहेत. ५५ टक्के आदिवासी उप योजना क्षेत्राबाहेर आहेत. उप योजना क्षेत्राबाहेर शिक्षणाच्या बऱ्याच सोयी उपलब्ध आहेत. परंतु आदिवासींना त्याचा फायदा घेणे शक्य होत नाही. त्यामुळे उप योजना क्षेत्राबाहेरील आदिवासींच्या प्रौढ शिक्षणाचा प्रश्न वेगळ्या पद्धतीने हाताळला पाहिजे.

रायगड व ठाणे जिल्ह्यांतील कातकरी, यवतमाळ व नांदेड जिल्ह्यांतील कोलाम, गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया गोंड या अति मागासलेल्या किंवा आदिम जमाती (Primitive Tribes) आहेत. या जमाती तात्पुरते स्थलांतर करणाऱ्या (Seasonal Migrants) व अर्ध भटक्या (Semi-nomadic) आहेत. त्यामुळे त्यांना नेहमीच्या

पद्धतीची शिक्षणप्रणाली लागू पडत नाही. त्यांच्यामध्ये साक्षरतेचे प्रमाण नगण्य आहे. या जमातींसाठी त्यांच्या वस्तीच्या बदलत्या ठिकाणी मुलामुलीसाठी स्थलांतरित शाळा व प्रौढ शिक्षणवर्ग उपयुक्त ठरतील असे वाटते.

आदिवासींच्या प्रौढ शिक्षणासाठी तालुकानिहाय जिल्हा नियोजन

आदिवासींसाठी जिल्हा पातळीवर प्रौढ शिक्षणाचे नियोजन कसे करावे हे पाहू. जिल्हा नियोजनासाठी तालुका हे विकासाचे मूळ मापन घेतले पाहिजे. तालुकावार निरक्षरतेचे निर्देशांक तयार करून या निर्देशांकानुसार तालुक्याची निवड करण्यात यावी. अतिशय मोठ्या निरक्षर निर्देशांकास प्राधान्य देण्यात यावे. तसेच जमातीनुसार निरक्षरता निर्देशांक तयार करण्यात यावेत. अतिशय मोठ्या निरक्षर निर्देशांकास प्राधान्य देऊन भाग व जमातीच्या निर्देशांकाचा समन्वय साधून तालुक्याची निवड करण्यात यावी.

आदिवासींसाठी प्रौढ शिक्षणाच्या पद्धती

प्रौढांना शिक्षण देणे हे त्यांना नवी दृष्टी देण्यासारखे आहे. प्रौढ शिक्षण आदिवासींना कोणत्या पद्धतीने दिले तर त्यांना ते सहजरीत्या आकलन होईल याचा विचार होणे आवश्यक आहे. पुढील बाबींचा विचार व्हावा असे वाटते :—

(१) प्रौढ शिक्षण आदिवासी बोलीभाषेतून दिले पाहिजे. आपल्या बोलीचा त्यांना अभिमान व आपुलकी असते व बोलीभाषेतून शिक्षण दिल्यास त्यांना ते सहज आकलन होते.

(२) आदिवासींच्या वेळेची लवचिकता सांभाळली पाहिजे. त्यांना फावला वेळ कोणता असतो हे पाहून त्या वेळी त्यांना एकत्र केले पाहिजे. आपल्या सोयीनुसार वेळ ठरवून सक्ती केली तर आदिवासींचा प्रतिसाद मिळण्याची शक्यता फारच कमी.

(३) आदिवासींची नृत्यगाण्याची आवड लक्षात घेऊन या लोकप्रिय माध्यमातून त्यांना शिकविले पाहिजे.

(४) सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक उत्कर्षासाठी शिक्षणाचे महत्त्व त्यांच्या मनावर विवबले पाहिजे.

आश्रमशाळा व प्रौढ शिक्षणाचा समन्वय

आश्रमशाळा हा आदिवासी विकासाचा केंद्रबिंदू मानण्यात आलेला आहे. आश्रम शाळांवर आदिवासी मुलामुलींच्या शिक्षणाची जबाबदारी आहे. आदिवासींच्या प्रौढ शिक्षणाची जबाबदारीही आश्रमशाळांकडे असणे पुढील कारणांसाठी संयुक्तिक ठरेल :—

(१) आश्रमशाळेत त्या त्या भागातील आदिवासी बोलीभाषा जाणणारे शिक्षक तसेच प्रौढ विद्यार्थी मिळू शकतील.

(२) आदिवासी स्त्रियांना शिकवण्यासाठी स्त्री शिक्षिका आश्रमशाळेत मिळू शकतील.

(३) रात्रीच्या वेळी प्रौढांना शिकविण्यासाठी आश्रमशाळा ही सोयीची जागा आहे.

(४) आश्रमशाळेत आवश्यक ती शैक्षणिक साधने उपलब्ध होतील.

(५) आदिवासी स्त्रिया व पुरुष यांचे वेगवेगळे वर्गही घेता येतील.

(६) प्रौढ शिक्षण आश्रमशाळांकडे दिल्यामुळे आदिवासींच्या प्रौढ शिक्षणास स्थायी स्वरूप प्राप्त होईल, तसेच आश्रमशाळांविषयी आदिवासींना आपुलकी असल्याने प्रौढ शिक्षणास त्यांचा आस्थापूर्वक प्रतिसाद मिळेल.

समारोप

प्रौढ शिक्षणाच्या नियोजनासाठी क्षेत्रिय नियोजनाची पद्धती अवलंबिली. त्यांच्या निरक्षरतेनुसार जमात व विभागानुसार निर्देशांकाचा तालुकानिहाय नियोजनासाठी उपयोग केला. आदिवासींना त्यांच्या बोलीभाषेतून, नृत्यगाण्यातून शिकविले. त्यांच्या वेळेची लवचिकता सांभाळली, आश्रमशाळा व प्रौढ शिक्षणाचा समन्वय साधला तर आदिवासींना प्रौढ शिक्षणाबद्दल आस्था व आपुलकी निर्माण होईल व त्यामुळे प्रौढ शिक्षणाच्या प्रयत्नांना यश मिळू शकेल व आदिवासींच्या साक्षरतेच्या प्रमाणात लक्षणीय वाढ होईल.

□ □ □

आदिवासी विकास आणि शिक्षण

अनुताई वाघ

भारतामधील अगदी मूळचे रहिवासी ते आदिवासी. यांना आदिमजाती असेही म्हणतात. त्यांच्यामध्येही आदि-आदिमजमाती आहेत.

जसजशी भारताबाहेरून येणाऱ्या लोकांची वस्ती भारतात होऊ लागली तसतसे हे आदिवासी डोंगर, पहाडात, जंगलात सरकत गेले आणि म्हणूनच वनवासी कल्याण आश्रम संस्थेने या मंडळींना आदिवासी असे न संबोधता वनवासी म्हणायला सुरुवात केली आहे.

वनवासी या शब्दाचा मराठीत अर्थ फार वेगळा आहे. वनवास म्हणजे वास, कष्ट, एक प्रकारची शिक्षा, दुःखी जीवन. आमचे आदिवासी बंधू-भगिनी खडतर जीवन कंठीत असले तरी वनवास शब्दात अभिप्रेत दुःख अगर दुःखाबद्दल खंत त्यांच्यामध्ये नाही. सदा हसत असणे हा त्यांचा स्थायी भाव आहे. प्राप्त परिस्थितीस हसतमुखाने सामोरे जाण्याचे त्यांच्या रक्तात भिनले आहे. तेव्हा आदिवासी हा शब्द मला योग्य वाटतो.

भारतात अनेक आदिवासी जमाती आहेत. महाराष्ट्रातही पुष्कळ आहेत. माझा संबंध कोकणी, महार कोळी, वारली, कातकरी मंडळींशी आला आहे. त्यांची राहणी, रीती-रिवाज, आर्थिक परिस्थिती, समज, गैरसमज यांच्याशी मी परिचित आहे. कधी कधी इतर आदिवासी जमातीतील बंधू-भगिनींची भेट होते. त्यांच्याशी केलेल्या गप्पागोष्टीतून दिसून येते की, थोड्याफार फरकाने चालीरीती, समज, गैरसमज सर्व आदिवासी जमातीत सारखेच आहेत.

मी जवळून पाहिलेले आदिवासी समाज-सेवक कै. आचार्य भिसे, चाळीस वर्षांपूर्वीचे चित्र त्यांच्या डोळ्यासमोर होते. त्या चित्रातील आदिवासी बंधू-भगिनींना पुढे-पुढे नी पुढेच आणायचे त्यांचे प्रयत्न होते आणि आज तरी अनेकांच्या प्रयत्नाने, शासनाच्या अनेक कल्याणकारी योजनांमुळे आणि आमच्या आदिवासी बंधूभगिनींच्या सुजाण सहकारामुळे चाळीस वर्षांतील चित्र बदलले आहे. ते अधिक देखणे, सुंदर होत आहे.

आदिवासींची वैशिष्ट्ये.

आदिवासी सामान्यतः आनंदी आहेत, अल्प-संतुष्ट आहेत. कष्टाळू आणि प्रामाणिक आहेत. पुष्कळ मंडळींचा समज आहे की, आदिवासी चोऱ्यामाऱ्या, खून वगैरे करण्यात पुढे आहेत, पण गेल्याचाळीस वर्षांच्या माझ्या अनुभवाने मला म्हणावेसे वाटते की, हा अगदीच अपप्रचार आहे. त्यांच्यावर अन्याय होत आहे. ते फार भित्ने आहेत. त्यामुळे स्वतःवर होणारे अन्याय, स्वतःची दुःखे मुकाट्याने गिळतात.

जंगलातील मूळ वस्तीत शिकार करणे, कच्ची कंदमुळे, फळे गोळा करणे, पर्णाच्छादित अथवा कुडाच्या घरात राहणे, पूर्वीच्या काळी बल्कले, आता साधारण कपडे वापरणे, असेच जीवन दिसते. दिवे नाहीत, संध्याकाळ झाली की गुडीचूप-चिडीचूप. मग सभा, खेळ, मुलांशी गप्पागोष्टी, शिक्षण वगैरे कितीतरी लांब राहिले.

जंगलातून लाकूड, लाख, डिक, बोरे, सागाच्या बिया यांसारखी जंगली संपत्ती गोळा करता येते. त्यांच्या बळावर आपण पुष्कळ पैसे मिळवू शकतो याचे भान त्यांना नाही आणि म्हणून मधली मंडळी त्यांच्याकडून अल्पशा मजुरीवर ही कामे करून घेतात. कोळशाच्या भट्ट्या हे सर्व यातलेच प्रकार आहेत. सर्व कामे शहाणी माणसे या मंडळींकडून थोड्या मजुरीत करून घेतात. त्यांचे सर्व आयोजन परस्पर होते, म्हणून आदिवासी बंधू-भगिनींना स्वतः बुद्धी चालविणे, विचार करणे याची सवय नाही. बाहेरची मंडळी आली नाहीत तर आपण काय करू शकतो, हे त्यांना सुचत नाही. निरूपाय होऊन ते स्वस्थ बसतात नाहीतर जवळच्या शहरात जगण्यासाठी जातात. तेथे त्यांना काम कोठे मिळते, रहायला जागा कोठे मिळते, खायला काय मिळते, नको असलेल्या कोणत्या सवयी लागतात, ते सगळे भयंकर आहे.

आणि म्हणून तुम्ही माणूस आहात, तुम्हाला पुष्कळ येते, तुमचे हातपाय धडधाकट आहेत. तुमच्याजवळ माती, पाणी, लाकूड सर्व आहे. तुम्हीच सहकारी सोसायटी काढा. जंगलसंपत्ती गोळा करा, विटांच्या भट्ट्या लावा वगैरे गोष्टी

त्यांना पटवून घायला हव्या. त्यांच्यातील अस्मिता जागृत करायला हवी. त्या दृष्टीने त्यांचे शिक्षण व्हायला हवे.

आमचे आदिवासी बंधू-भगिनी प्रेमळ व विनोदी आहेत. रात्रीच्या रात्री नाचून आनंद उपभोगतात. आमच्या भागातील तारपा नृत्य, गौरी नृत्य मी पाहिले आहे. तसाच बोहाडा पण पाहिला आहे. बोहाडा हे सामाजिक शिक्षणाचे प्रभावी साधन होऊ शकेल. नृत्यकलेला उत्तेजन दिले पाहिजे.

आदिवासींमधील दारूचे व्यसन ही एक मोठी समस्या आहे. पण ती एकदम सुटणार नाही. त्यांच्यातील अस्मिता जागृत करणे, व्यक्तिमत्त्वास आव्हान देणे, यामुळे व्यक्तिगत व सामाजिक विकास जसजसा होईल तसतसा हा राक्षस आपोआप गाडला जाईल.

थोडक्यात आदिवासी बंधू-भगिनी, बालके यांना सुधारित जगामध्ये योग्य स्थान मिळवून देण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता आहे. ते त्यांच्या जीवनाशी मिळते जुळते असले पाहिजे. परिसरातून टिपले पाहिजे.

शासनाने आदिवासी उप योजनेद्वारा अनेक सोयीसवलती आदिवासींसाठी करून दिल्या आहेत. ती माहिती त्यांच्यापर्यंत पोहोचत नाही. फॉर्म भरणे, पोहोचविणे, योग्य कार्यवाही करणे या सर्व गोष्टीसाठी त्यांचे शिक्षण होणे जरूर आहे. निरक्षरतेमुळे होणारे अनर्थ त्यांच्या नजरेसमोर आणून दिले पाहिजेत. या सर्वांसाठी आदिवासी बंधू-भगिनींचे विशेषतः युवक-युवतींचे सामान्य-शिक्षण व्हायला हवे.

‘सामान्य-शिक्षण’ शब्द मी मुद्दाम वापरला आहे. शिक्षण म्हणजे शालेय पुस्तकी शिक्षण हा अर्थ घेतला जातो. अक्षरओळख होणे, वाचता येणे, सोपी उदाहरणे करता येणे या गोष्टी आवश्यक आहेत पण त्याचा अर्थ त्या प्रथम नाहीत.

सर्वसामान्य शिक्षण हे आदिवासींच्या भोवती असणाऱ्या परिसरांतून व घडणाऱ्या घटनांतूनच देता येते. प्रसंगाचा फायदा घ्यायचे सुचले पाहिजे. अशा शिक्षण केंद्राची अत्यंत जरूरी आहे. युवक-युवतींच्या सर्वसामान्य

पाठांतर मुलांना आवडते. भाषा तोंडी वसते. गाण्यांचे विषय मुलांच्या जीवनाशी परिचित असावे. शब्द सोपे, चाल गेय.

खेळ कवयित.—खेळणे ही मुलांची स्वाभाविक वृत्ती आहे. धावणे, पळणे, उड्या मारणे, नाचणे, खूप आवडते. जंगलात राहणारी ही आदिवासी मुले झरझर झाडावर चढतात. उंचावरून उड्या मारतात. फांदीला लोंबकळून झोके घेतात, सूरपारंब्या खेळतात. हे सगळे खेळ घ्यायला हवेत. त्यांच्या चढाओढी लावाव्या. खोखो, हुतुतु, आट्यापाट्या, लंगडी हे सगळे खेळ आवडतात.

पशुपक्ष्यांसारखे चालणे व आवाज करणे आवडते. या सगळ्या आवडी लक्षात घेऊन परिसरात योग्य खेळ निवडावे. नवे तयार करावे. खेळाला योग्य अशी काही बडबडगीते, घोषणा पण असाव्यात.

मुलीचे फुगड्या, झिम्मा वगैरे खेळ त्यांना माहीत नाहीत ते चालू करावे.

दुकानाचा खेळ.—मुलांना लुटुपुटीचे खेळ आवडतात. त्यात त्यांच्या कल्पनाशक्तीचा विकास होतो. दुकानाच्या खेळामुळे व्यावहारिक ज्ञानाची पण भर पडते.

एक दुकानदार, बाकी सगळी गिऱ्हाईके. लहान टोपल्यां, शिप्परे, मिठाईची रिकामी खोकी, ताटल्या, डबे या सगळ्यांमध्ये दुकानदार आपल्या वस्तू ठेवतो. शक्य झाल्यास चणे, फुटाणे, कडधान्ये, थोडा गूह, तांदूळ हे प्रत्यक्ष घावे. शक्य नसल्यास पाने, खडे, यांनाच वरील वस्तूंची नावे द्यावी. घरी तयार केलेली तराजू पण असावी. खेड्यातील मुलांना अशी तराजू तयार करता येईल, पुठ्याची नाणी व जाड कागदाच्या नोटा कराव्यात, फळ्यावर वस्तूंचे भाव लिहावे. मुलांना वाचता येत नाही हे खरे. पण वाचण्याचे वातावरण मुलांच्या भोवती असणे आवश्यक असते. शहरामध्ये निरनिराळ्या घरांवर, दुकानांवर, कचेरीवर, रस्त्यावर पाट्या असतात. घरी रोज वर्तमानपत्रे येतात. पत्रे जातात, मोठी भावंडे शाळेत जातात. घरी अभ्यास करतात. परीक्षेच्या गोष्टी बोलतात. एकूण वाचनाचे, अभ्यासाचे वातावरण भोवती असते. ती उणीव भरून काढण्यासाठी झाडाझाडांना त्यांच्या नावाच्या चिठ्ठ्या चिकटविणे, घरांवर, कार्डबोर्डवर, लिहिलेल्या पाट्या लटकावणे, वगैरे प्रयत्न करून वाचनाचे वातावरण तयार करायला हवे.

मुले येतात दुकानदाराजवळ वस्तूचा भाव ठरवतात. मोठ्या माणसाप्रमाणे घासावीस पण करतात, मजा येते.

दुकानदाराच्या खेळामुळे सर्व विषयांना स्पर्श होतो. विशेषकरून गणित विषयास व व्यावहारिक ज्ञानास अधिक चालना मिळते.

प्रदर्शन.—मधूनमधून निरनिराळ्या प्रदर्शनांची योजना व्हावी. पानांचे प्रदर्शन, फुलांचे प्रदर्शन, वियांचे प्रदर्शन, पिसांचे व घरट्यांचे प्रदर्शन, शंख-शिपल्यांचे प्रदर्शन, निरनिराळ्या आकाराच्या व दजनाच्या दगडांचे प्रदर्शन अशी निसर्गातील वस्तूंच्या साहाय्यानेच अनेक प्रदर्शने आयोजित करता येतात. धान्यांचे प्रदर्शन, गवताचे प्रदर्शन, कणसाचे प्रदर्शन अशी प्रदर्शनेही आयोजित करता येतात.

प्रदर्शनाचे हेतू.—

(१) मुलांच्या संग्रह वृत्तीस अवकाश मिळावा.

(२) व्यवस्थित नीटनेटकी वर्गद्वारी, मांडणी करण्याची सवय लागणे, हा बुद्धीविकासाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे.

(३) सामान्य ज्ञान वाढावे.

(४) भाषा विकास व्हावा.

(५) प्रदर्शन मांडण्याचे, दाखवण्याचे व आदरण्याचे काम शिक्षकांच्या मदतीने मुलेच करतात. त्यामुळे त्यांच्यामध्ये धीटपणा येतो. तेव्हा वरचेवर प्रदर्शने योजली जावीत.

परिचय पाठ.—निरनिराळी धान्ये, पाने, फुले, फळे, वाहने, पशु, पक्षी वगैरेचे परिचय पाठ घेणे, हे भाषा विकासासाठी आवश्यक आहे. यासाठी काही वस्तू प्रत्यक्ष मिळतील तर काही ठिकाणी चित्रांच्या साहाय्याने परिचय द्यावा लागेल.

गृहभेटी.—अधूनमधून एखाद्या पालकांच्या घरी सर्व मुलांना घेऊन जावे. कितीही गरिबी असली तरी घरातील मंडळी प्रेमाने मुलांचे स्वागत करतात. एकमेकांशी जवळीक निर्माण होते.

वर सांगितल्याप्रमाणे मुले सहज शिकतील अशी अनेक माध्यमे आहेत. या सर्व माध्यमांतून मुलांची मानसिक तयारी होतच असते, त्यांतूनच प्रत्यक्ष वाचन, लेखन, गणित या विषयांचे शिक्षण अगदी सहजगत्या होते. उदा. गुरे चारणे.

प्रात्यक्षिक

गुरांचे प्रकार.—गाई, म्हशी, बकऱ्या, गाईची वासरे, म्हशीच्या पारड्या, बकऱ्यांची कोकरे, जनावरांचे खाणेपिणे.

शब्द.—गाय, वासरू, गवत, चाटणे, म्हस, पारडी, झाडपाला, हाकणे, बकरी, कोकरू, पाणी, हंबरणे.

अनेक शब्द येतात. मुलांकडून बोलून घेणे फळ्यावर लिहिणे, वाचून दाखविणे, पाटीवर लिहून घेणे या शब्दांतूनच येणाऱ्या ग, क, र, प आदी अक्षरांची ओळख करून देणे. काही दिवसांनी सर्व मुळाक्षरे होतील. ती मग क्रमाने फळ्यावर लिहिणे, ओळखून घेणे, हळूहळू बाराखड्या घेणे.

आपण तात्कालिक तयार केलेले वाचनपाठ प्रथम व्हावेत, असे बरेच पाठ होता होताच मुळाक्षरे व बाराखड्या होतात. मग बाल-भारतीतील धडेही वाचता येतील.

याप्रमाणेच अंकगणित.

प्रथम मोजण्याचे वातावरण तयार करणे. हळूहळू नऊपर्यंतच्या अंकांची ओळख, विया, पाने आदींच्या साहाय्याने संख्या तयार करणे, वाचणे, लिहिणे, बेरीज, वजाबाकी, गणाकार, भागाकार घेता येतो. अत्यंत हौसेने मुले हे शिकतात.

भूगोल.—दिशा, जागेचा नकाशा, जवळपासच्या गावांचे अंतर, स्थानिक उत्पन्न, आठवड्याच्या बाजारात इतर ठिकाणांहून येणारे पदार्थ हे वरील सर्व माध्यमांच्या आधारे घेता येते.

आरोग्य.—आरोग्याच्या सवयी लावायच्या असतात. तिकडे आग्रहाने लक्ष हवे. स्वच्छता, प्राण्यांची काळजी, आहार वगैरे गोष्टीबद्दल वरील सर्व माध्यमांचा चांगला उपयोग होतो.

इतिहास.—वरील माध्यमांपैकी गोष्टी या माध्यमांचा इतिहास व पौराणिक कथा, या कामी उपयोग होतो.

विज्ञान.—या विषयाचा सर्वच माध्यमांशी निकट परिचय आहे. येथे एक शंका येईल, अशा मुक्त अभ्यासाला नीटनेटके स्वरूप कसे येईल. मुलांना पुढे सरकण्यासाठी इयत्ता व निश्चित अभ्यासक्रमाची गरज आहे. अभ्यासक्रम हा प्रत्यक्ष अभ्यासक्रमांतूनच तयार होतो. तरी साधारण तीन वर्षांमध्ये इतरत्र चालू असणारा चार इयत्तांचा अभ्यास पूर्ण व्हावा अशी माझी कल्पना आहे. शिक्षकांजवळ दैनंदिनी हवीच. मासिक, त्रैमासिक, षष्मासिक, वार्षिक योजना हव्यातच. त्या त्यांच्या पिशवीतल्या वहीत तयार असाव्यात. मनात घोळत रहाव्यात. त्या आधारे मधूनमधून चाचण्या घ्याव्यात. वार्षिक परीक्षेनंतर वर्ग बदलण्याची पद्धत नसावी. मधूनमधून हांगाच्या चाचण्यांच्या आधारे मुलांच्या प्रगतीचे मापन व्हावे. त्यानुसार त्यांना पुढचे मार्गदर्शन होत रहावे.

शिक्षणावरोबरच आजच्या बालकांच्या शिक्षणाचाही विचार करायला हवा. लहानपणापासूनच जाणीव-जागृतीच्या दृष्टीने बालकांचा विकास करीत गेल्यास त्यांचे भविष्य उज्ज्वल होईल.

आदिवासी बालकांच्या शिक्षणाच्या दृष्टीने शासनाने आश्रमशाळा काढल्या आहेत. इतर अनेक सोयी सवलती उपलब्ध केल्या आहेत, याचा फायदा निःसंशय दिसून येतो, पण तो गरजेच्या प्रमाणात फारच थोडा.

आदिवासी वस्तीत पाड्यापाड्यावर शिक्षण केंद्रे हवीत. शालेय पुस्तकी शिक्षणावर भर नसावा. ११ ते ५ शाळेची वेळ, वार्षिक परीक्षा, पहिली, दुसरी वगैरे अशा प्रकारची शाळा येथे उपयोगी नाही. मुलांचे सहज शिक्षण व्हायला हवे. मुलांच्या सोईने शाळेची वेळ हवी. प्रगती-प्रमाणे मुलांमुलींना पुढे नेले पाहिजे. वार्षिक परीक्षा, पास नापासाची जोखड नको. आजु-बाजूला पसरलेल्या नैसर्गिक शिक्षण साधनांचा भरपूर उपयोग करून घेतला पाहिजे, वाचन-पाठ, कविता, बालनाट्य ही सर्व परिसरास जुळती मिळती असली पाहिजेत.

शासनाने अनेक सोयी केल्या असूनही आज कितीतरी मुलेमुली शिक्षणापासून वंचित आहेत.

मुलांना गुरे चारायला जावे लागते, जाऊ द्या. त्यांच्या या कामातूनच शिक्षणाचे धागे पकडू या. गाई, म्हशी, बैल, बकऱ्या त्यांची नावे, खाणेपिणे, सवयी, त्यांचे बळडे, सुंदर विषय आहेत. वाचनपाठ, कविता, उदाहरणे, विज्ञान, आरोग्य, भूगोल, इतिहास सगळे सगळे घेता येईल. मुले सांभाळावी लागतात, सांभाळू द्या. त्यावरूनच वरीलप्रमाणे अनेक विषय घेता येतील, लाकडे आणावी लागतात, शेतात काम करावे लागते, ठीक! ही सगळी आमची शिक्षण-माध्यमे आहेत.

एक प्रयोग म्हणून दामोण येथील १२ पाडे मिळून ३०० मुलांसाठी ३ सहजशिक्षण केंद्रे आम्ही चालविली आहेत. एक नमुना येथे देत आहे.

सध्या 'मुक्त विद्यापीठ' ही कल्पना जनलगांच्या मनात घोळत आहे. विद्यापीठ म्हणजे बरेच वरचे टोक झाले. या मुक्त विद्या-ठाचा पाया म्हणजेच आमचे हे सहज शिक्षण.

आदिवासी मुलांच्या शिक्षणात येणारे यळे लक्षात घेऊन या शाळेची कार्यपद्धती ाली आहे.

शाळेची वेळ—सकाळी ११ ते २

संध्याकाळी ६-३० ते ९.

शाळेची जागा.—मिळाल्यास प्रशस्त झोपडी, न मिळाल्यास घनदाट वृक्षाची सावली. मात्र पावसाळ्यात झोपडीचा आश्रय घ्यावाच लागतो. त्या दृष्टीने झोपडी असणे आवश्यक. पाणी जवळ असावे. शाळेत येणाऱ्या मुलांच्या दृष्टीने मध्यवर्ती ठिकाण असावे. सध्या आम्ही दोन ठिकाणी झाडाखाली व एका ठिकाणी आमच्या स्वतःच्या झोपडीत शाळा भरवीत आहोत. पावसाळ्यासाठी झोपडीचा पाहून ठेवल्या आहेत.

कार्यपद्धती

सकाळी.—सुटी.

संध्याकाळी.—खेळ, कवायत, गोष्टी, गोष्टीवरून नाटके, अभिनयगीते इत्यादी.

गप्पागोष्टी.—गप्पागोष्टी हा अध्यापनाचा गाभा आहे. गप्पागोष्टी अगदी मनमोकळ्या व्हाव्यात. गप्पागोष्टीमध्ये मुलांचा संपूर्ण सहभाग असावा. गप्पागोष्टीतूनच मुलांना नकळत निरनिराळ्या विषयांचे ज्ञान व्हावे.

सहली.—आठवड्यातून एकतरी सहल व्हावी. नदीवरची सहल, करवंदे खाण्यासाठी सहल, डिक गोळा करण्यासाठी सहल, अशा अनेक प्रकारच्या सहली घेणे. या सहलींच्या आधारे भूगोल, आरोग्य, समाजशिक्षण, भाषा, गणित शिक्षण, चित्रकला, हस्तोद्योग आदि अनेक विषय घेता येतात.

कृती.—अनेक प्रकारचे देखावे तयार करून घेणे.

जसे—

- (१) डोंगरातून नदी वहात येते.
- (२) रानात गुरे चरत आहेत.
- (३) खळ्यावर भाताची मळणी चालू आहे.
- (४) झोपडीचा तयार होत आहेत.
- (५) आठवड्याचा बाजार भरला आहे.
- (६) एक जता भरली आहे.
- (७) शेतात नांगर धरला आहे.

असे अनेक देखावे घेता येतील. योग्य वेळी योग्य देखावा घ्यावा.

या देखाव्यांच्या आधारे भाषा, गणित, विज्ञान, भूगोल, आरोग्य आदि सर्व विषयांना स्पर्श होतो.

प्रात्यक्षिक

अनेक प्रकारची प्रात्यक्षिके योजावीत.

जसे—

- (१) पाणी गाळणे.
- (२) कपडे धुणे.
- (३) अंगण सफाई.
- (४) भात, भाजी करणे.
- (५) पापड करणे.
- (६) चिचेचा पाला बाळविणे.
- (७) पळसाची पाने गोळा करून द्रौण, प्रत्नावळी लावणे.
- (८) बियांच्या माळा करणे.

परिसरातून अशी अनेक प्रात्यक्षिके सुचतील.

मुले प्रात्यक्षिकात रमतात आणि सहजपणे कितीतरी गोष्टी शिकतात.

हस्तकला.—वर सांगितलेल्या कृती आणि प्रात्यक्षिकांमध्ये हाताचा उपयोग होतोच. पण विशेष करून बोट्यांचे कौशल्य वाढविण्यासाठी चित्रकला, मातीकाम, शिवणकाम आदी व्यवसायांची योजना होणे आवश्यक आहे.

झाडांच्या जाड कांड्यांचे ब्रश व मातीचे रंग यांच्या सहाय्याने झोपडीच्या भिती, झाडांचे ओटे, सारवलेली जमीन यावर चित्रे काढता येतात. जुनी पोस्ट कार्डे गोळा करून त्यावर पांढरे कागद चिकटवून शिवणकार्डे तयार होतात. जुन्या रद्दीतून चित्रे कापून चिकटविता येतात.

सुशोभन.—आपण जेथे शिकण्यासाठी बसलो आहोत, ती जागा स्वच्छ व सुशोभित असली पाहिजे. यासाठी पानांची तोरणे करणे, पानाफुलांचे गुच्छ करणे, फुलांचे हार करणे, बियांच्या रांगोळ्या घालणे, निवडुंगाच्या फुलदाण्या करणे वगैरे अनेक गोष्टी येतात.

मुलांच्यातील सौंदर्य अभिरुचीचा विकास करणे हा एक हेतू आहे. मुले आनंदाने हे सगळे करतात. करता करता शिकतात. त्यांच्या या शिक्षणात सगळे विषय येतात.

गाणी, गोष्टी, नाटके हे मनोरंजनाचे आणि त्यातून सहज शिकण्याचे महत्त्वाचे माध्यम आहे.

मुलांची अनुकरण शक्ती तीव्र असते. एकतात, पाहतात तसेच करण्याचा, त्याप्रमाणे वागण्याचा त्यांचा आग्रह असतो. या त्यांच्या अभिनयकलेस वाव मिळाला पाहिजे.

गोष्ट ऐकायची आणि तेथल्या तेथेच गोष्टीतील घटनानुसार नाटक करायचे. व्यास-पीठ, पोषाख, दिव्याचे झोत कशाचीच गरज लागत नाही. गोष्टीची निवड व गोष्ट सांगण्याची प्रभावी रीत यांवर पुढचे नाटक अवलंबून आहे.

प्रत्येक मुलाच्या कुवतीप्रमाणे त्याला अभ्यासात प्रगती करण्याची संधी मिळावी. सारांश शालेय सर्व विषयांचा अभ्यास वर सांगितलेल्या सर्व माध्यमांतून सहजगत्या होतो. म्हणूनच ही शाळा म्हणजे सहज शिक्षण केंद्र.

चार भिंतींच्या आत पाच तास बसून परीक्षांचे जोखड मानेवर ठेवून केलेल्या अभ्यासातील जडपणा या अभ्यासात नाही. हा जिवंत उत्साहाने भरलेला पुढे पुढे जाऊ इच्छिणारा अभ्यास आहे.

आदिवासी मुला-मुलींच्या शिक्षणाबरोबरच व्यवसाय शिक्षणाची जोड हवी.

जंगलामध्ये पुष्कळ नैसर्गिक संपत्ती विकुरलेली आहे. या जणू सोन्याच्या खाणीच आहेत. यांचा उपयोग कसा करून घ्यावा याकडे लहानपणापासूनच मुलांचे लक्ष वेधून घेतले पाहिजे. कल्पना लढविणे, करून घ्याणे, सतत शोधीत रहाणे याची मनाला सवय हवी. हाताने सतत काही करित रहाण्याचे वळण हवे. पाच तास शाळेच्या चार भिंतींत बसून नुसती पोपटपंची शिकणे यात काहीच अर्थ नाही. आमची आदिवासी बालके निसर्गाच्या मांडीवर खेळतात. त्यांना खेळत खेळत व काहीतरी करित करित शालेय शिक्षण व व्यवसाय शिक्षण दोन्ही करता येईल.

विटांच्या भट्ट्या लावणे

(१) मुलांना मातीकाम आवडते. आमच्या बालवाडीतील मुलांनी काडीच्या पेट्यांचे साचे करून विटा पाडल्या, पाच हजार विटा जमल्या, मग आम्ही भट्टी लावली, काही विटा काळ्या झाल्या, काही बदामी झाल्या, पण दगडासारख्या टणक. आपटून फुटत नाहीत. हे कामाचे ठोकळे (ब्लॉक) झाले. त्यांचबरोबर पुढे जाता विटांच्या भट्ट्या लावण्याची पूर्व तयारी पण झाली. या भाजलेल्या विटांच्या सहाय्याने आम्ही गणित, भाषा, भूगोल, विज्ञान, खेळ या सर्व विषयांशी समन्वय साधला.

(२) अनेक प्रकारच्या विया गोळा करणे, यात सागाचे बी, पांगाऱ्याचे बी, आवईचे बी, करंजाचे बी यांचा विशेष समावेश आहे. मुले अनेक प्रकारच्या विया, शेंगा गोळा करतात. त्यांच्याकडून व्यापारी अगदीच नगण्य मोलाने विकत घेतात. हे काम शाळेने आपल्याकडे घ्यावे.

त्यामध्ये बाजारभाव, आर्थिक व्यवहार, वजने-मापे या सर्वांची ओळख आपोआप होते. पुस्तकातील मूदाम रचलेली उदाहरणे सोडविण्यापेक्षा जीवनातील चालू व्यवहारातून उदाहरण सोडविण्याचे कौशल्य प्राप्त झाले तर तेथे नापास होण्याची भीतीच नाही.

(३) पळसाची पाने व सागाची पाने गोळा करणे, पावसाळ्यात आदिवासी मंडळींच्या छव्या म्हणजे पळसाच्या पानाने तयार केलेली इरली. भय्या मंडळी कागदाऐवजी पळसाच्या पानातच त्यांच्या पुढ्या बांधतात.

पळसाच्या पानांच्या पत्रावळी छान होतात. सागाची पाने भली मोठी असतात. त्यांचाही असाच अनेक रीतीने उपयोग होतो. पावसाळ्यास सुरुवात होण्याआधी आदिवासी मंडळी आपल्या झोंपड्यांची छप्परे उलगडून पुन्हा नवी व्यवस्थित करून घेतात. त्या वेळी वरील दोन्ही प्रकारची पाने उपयोगी पडतात.

हे सर्व आमच्या जंगलानजिक असणाऱ्या खेडेगावातील व्यापारी मंडळींना माहीत आहे. पळनाच्या पानांचे तयार पुढे अगदीच कमी भावात ही मंडळी विकत घेतात व नंतर भरभक्कम भावाने विकतात.

आमच्या सहज शिक्षण केंद्र ऊर्फ जंगलातील शाळेनेच हा व्यवहार करावा.

(४) करवंदे, चिचा, आवळे, जांभळे, आवे वगैरे फळांचे हंगाम येतात. आमची वनवाळे त्या वेळी आनंदाने नाचत असतात. झाडावर चढून कच्ची फळे खाणे, करवंदाच्या जाळीत घुसून कच्ची पक्की करवंदे खाणे हा त्यांचा दिवसभराचा उद्योग असतो. मग दुसरे काही जेवण वगैरे नकोच असते. मुलांना कच्चे खायला द्यावे, असे आवर्जून शिकविण्याची येथे गरज नाही. या त्यांच्या फळे खाण्याच्या छंदा-मुळेच त्यांचे दात भक्कम, स्वच्छ दिसतात. त्यांची दृष्टी तीक्ष्ण असते. मुलांनी खाऊन उरल्यावर या सर्व फळांचा संग्रह करणे व तो विकणे, लोणची, मारंबा, जेली वगैरे तयार करून विकणे या गोष्टीही शाळेमार्फतच व्हाव्यात. पुनः पुनः सांगायला नको की, यामध्ये सर्व विषयांचे शिक्षण आहे, श्रमप्रतिष्ठा आहे, आत्मगौरव आहे.

बांबूच्या वस्तू तयार करणे

(५) सगळ्या जंगलातून बांबू मिळत नाहीत. विशिष्ट भागातच असतात. येथे सहज गुरे चारता चारता ही मुले बांबूच्या वस्तू तयार करू शकतील. त्यात मुख्यतः त्यांच्या आवडत्या बासऱ्या, बैलगाडीला लागणाऱ्या वंगणाचे नळे, सुपे, टोपल्या, करंड्या—अनेक वस्तू.

(६) काही जंगलातून विशिष्ट प्रकारचे गवत आढळते. आपण मोळाचे कुंचे म्हणतो, ते एक प्रकारचे गवतच आहे. अशा काही काही गवताच्या सुंदर टोप्या तयार करतात. हा व्यवसाय लक्ष देऊन वाढविला तर त्याला चांगला बाजार आहे.

खजुरीच्या पानांच्या चटया

(७) खजुरीची झाडे जेथे जास्त प्रमाणात आहेत, तेथे हा धंदा फार जोरात चालेल. सध्या म्हातारी माणसेच चटया विणीत बसतात. मुलांनाही हा छंद लावला पाहिजे. बोटाला वळण, पोटाला खाणे असा दुहेरी लाभ आहे.

(८) आणखी वारकाईने पाहू गेल्यास जंगलातील लहान मोठ्या ओढ्यांच्या, नद्यांच्या काठी सापडणारे दगड, शंख, शिपले या सर्वांचा संग्रह करणे. त्यासाठी पण बाजार आहे.

(९) मासे पकडणे हा एक जंगलातला सहज होणारा व्यवसाय आहे. समुद्र अथवा मोठ्या नद्यांमध्ये अनेक प्रकारचे व पुष्कळ मासे येथे मिळत नाहीत, पण आदिवासांचे रोजचे भक्ष्य असणारे मासे, खेकडे वगैरे मिळतात.

(१०) पशु, पक्षी यांना पाळावे, प्रेम लावावे, ही सवय पण लहानपणापासूनच लागली पाहिजे. त्यासाठी कुक्कुटपालन, दासरांची जोपासना करणे, या गोष्टी शाळेकडून व्हाव्यात.

अशा पुष्कळ गोष्टी सांगता येतील. लहानपणापासून अशा रीतीने उद्योगाची सवय लागली तर मोठेपणी जगण्यासाठी म्हणून जवळच्या शहरात पळणे आणि कोठे तरी मजुरी करणे ही प्रवृत्ती थांबेल.

नवीन शैक्षणिक धोरण ठरविताना

आदिवासी बालकांच्या शिक्षणासाठी

(१) थोड्या थोड्या अंतरावर शाळा असाव्यात. पाडे एकमेकांपासून लांब असतात. मध्ये लहान नद्या, नाले असतात. पावसाळ्यात मुलांना शाळेत जाणे जमत नाही.

थोड्या वेळाच्या असल्या तरी चालेल पण वस्तीपासून जवळ शाळा असाव्यात.

(२) परिसरातून शिक्षण हे धोरण असावे.

(३) तिमाही, सहामाही, वार्षिक अशा ठराविक परीक्षा नसाव्यात. मधून मधून चाचण्या घेऊन प्रगतीप्रमाणे मुलांना पुढे पुढे नेत रहावे.

(४) शाळेमध्येच व्यवसाय केंद्रही असावे.

(५) अशा शाळा चालविण्यासाठी म्हणून हौशी शिक्षकांचे खास प्रशिक्षण व्हावे.

(६) शिक्षकांनी शाळेच्या जागीच राहिले पाहिजे. त्यासाठी शाळागृहाबरोबरच एक शिक्षक निवासही बांधला जावा. शिक्षकांकडून भाडे घ्यायला हरकत नाही.

(७) वरील नमुन्याच्या शाळांची पाहणीही सर्व हेतू लक्षात घेऊनच व्हावी.

□ □ □

आदिवासींची संस्कृती आणि शिक्षण

अनुसूया लिमये

आदिवासी समाजाचा थोडाफार परिचय करून घेण्याची संधी प्रथम वीस-बावीस वर्षांपूर्वी आली. नेरळचे आसपासचे शेतकरी एका सणाच्या प्रसंगी एकत्र जमले होते. रात्र-भर ढोल, तारपा इत्यादी वाद्यांच्या सहाय्याने चाललेला नृत्याचा आणि सवाल-जबाबाचा कार्यक्रम पाहून मी चकित झाले होते. नृत्यातील धुंदी त्यांना जणू सारे जग विसरायला लावीत होती. अक्षरओळख नसलेले हे आदिवासी सर्वांत खालची समजली गेलेली जमात म्हणजे कातकरी. सवाल-जबाबाच्या कार्यक्रमात 'अश्वमेघ यज्ञात सोडलेल्या घोड्याच्या मुगुटात मध्यभागी कोणत्या रंगाचा मणी होता?' अशा प्रकारचे प्रश्नदेखील विचारताना मी ऐकले. खरोखरच रामायण-महाभारताच्या कथा न वाचताही त्यांतील इतक्या सूक्ष्म गोष्टींचे ज्ञान केवळ स्मरण-परंपरेने या समाजात कसे चालू राहिले? दुसऱ्याही एका गीताने मला मुग्ध केले—

“वामणाच्या जल्मा येशी लिकू लिकू मरशी
वाण्याच्या जल्मा येशी तोलू तोलू मरशी
पन् कातोड्याच्या जल्मा येशी त जंगलचा
राजा होशी.”

दारिद्र्य, अज्ञान यांनी ग्रासलेल्या, आधुनिक प्रगतीचा संपर्कही नसलेल्या, दोन वेळा जेमतेम भाताची पेज, कंदमुळे, रानांतील फळे, नदीतील खेकडे, मासे यांवर गुजराण करणाऱ्या या मंडळींना आपल्या जीवनातले उणीवांचे दुःख नाही. उलट आपण कातोडी म्हणजे जंगलचे राजे आहोत याचा पुरेपूर अभिमानच आहे. अर्थात् या पंचवीस वर्षांत आदिवासींच्या जीवनातही पुष्कळ फरक पडलेला आहे. आदिवासींमध्येही अनेक जमाती, अनेक संस्कृती आहेत. हा लेख ठाणे जिल्ह्यातील महादेव कोळी, वारली, कोकणा यांपुरता मर्यादित आहे.

प्रत्यक्ष शैक्षणिक प्रकल्पात

समाजवादी महिला सभा, महाराष्ट्र या स्वायत्त संस्थेने पंचवीस वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रातील कनिष्ठ उत्पन्न-गटातील स्त्रियांमध्ये लोकशाही व समानतेच्या मूल्यांवर आधारित अशा उद्दिष्टांनी शिक्षणाचे व संघटनेचे काम सुरू केले. बऱ्याच अनुभवांनंतर खेड्यापाड्यात

व अधिकाधिक तळागाळातील स्त्रियांमध्ये पोहोचावे अशी आकांक्षा धरून मुस्लीम व दलित समाजामध्ये थोडा तरी प्रवेश मिळविला. पण आदिवासी स्त्रियांमध्ये पनवेलच्या युसूफ मेहेरअली केंद्रातून घेतलेली काही शिबिरे सोडल्यास स्थिरपणे काही काम करता आले नव्हते. आंतरराष्ट्रीय बालकवर्षात हे पाऊल उचलण्याचे ठरवले. आदिवासी मुलांसाठी एक शैक्षणिक प्रकल्प हाती घेण्याची योजना आखली. ठाणे जिल्ह्यात आदिवासींची वस्ती खूप, काही काही जुन्या सहकाऱ्यांची साथ मिळेल हा विश्वास, तेव्हा त्याच भागात प्रकल्प उभारण्याचा निर्णय झाला. प्रयोगाच्या प्राथमिक उभारणीसाठी आवश्यक त्या आर्थिक सहाय्याची सोय झाली आणि मग जव्हार, वाडा, मनोर असा शोध घेत आम्ही पालघर तालुक्यात मासवण या गावी येऊन पोहोचलो.

आदिवासींची वस्तीच डोंगरदऱ्यांतून त्यामुळे साराच प्रदेश नयनरम्य. डोंगर-दऱ्या, वृक्षराजी नदी, हिरवी शेती असा निसर्गसुंदर भाग. मात्र लांबच्यालांब जंगलातून डोक्यावरून फाटी आणणाऱ्या, तासनुतास चालत असलेल्या स्त्रिया, कुणातरी जमीनदाराच्या शेतावर, गवताच्या गंजीवर किंवा एखाद्या रोजगार-हमीच्या रस्त्याच्या कामावर रावणारे, कधी लंगोटी लावलेले किंवा कधी एखादे फाटक्या धोतराचे पटकूर गुंडाळलेले पुरुष, नागडी उघडी रानावनात उडणारी पोरं, हे दृश्य निश्चितच मनोहर नव्हतं. या साऱ्यांच्या डोळ्यांत जणू भीतीने आश्रय घेतलेला. दडपणाच्या सवयीमुळे तोंडातून शब्द उपटणे-देखील कठीण. मुलांच्या मुक्त संचारातदेखील एखादा परका माणूस समोर आला की तीच भीती, इतर समाजापासून दूरच पळू पहाणारा असा हा समाज.

अशा या दूर पळणाऱ्या समाजातच काम करण्याच्या ईर्ष्येने मासवणचा परिसर आम्ही निवडला. कोसबाड अवघ्या वीस किलो-मीटरवर. तेव्हा अनुताई दावांचे मार्गदर्शन केव्हाही मागता येईल. मनोरला भूमिसेनेचे काम करणारे आदिवासी तरुणांचे नेते काळुराम धोंदडे हेही जुने सहकारी. त्यामुळे आदिवासींचे सहकार्य मिळत गेले. १९७७ च्या नोव्हेंबरमध्ये

इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशनच्या मार्गदर्शनाखाली महिला सभेच्या स्त्रिया व ठाणे शहरातील राष्ट्र सेवादलातील तरुणांनी मिळून ७-८ गावांतील ३२० कुटुंबांची सामाजिक-आर्थिक-शैक्षणिक पाहणी केली.

पाहणीचे निष्कर्ष निराळे ते काय निघणार? दारिद्र्य आणि अज्ञान ही कारणे तर अगोदरच माहीत होती. पण नेमकी तपशीलवार कारणे पालकांशी झालेल्या चर्चेतून मिळाली ती अशी—

(१) आईबाप कामाला लांबलां व जातात, तेव्हा धाकल्या दोन-तीन वर्षांच्या मुलांना कोण सांभाळणार? म्हणून आठ वर्षांचा खंड किंवा दहा वर्षांची राणू घरीच 'बाळगी' म्हणून राहतात. 'ताई त्यांना कदा साळत पाठवायचं?' (२) 'आमचा रमण सटलाच्या गुरामार्ग "गोवारी" जातो. तो उन्हां वर आल्यावर घरला येतो. साळत जायला मिळत नाय.' (३) 'ताई, पोरीला फी माफ, पुस्तक मोफत पन् शाळत जायचं तर नेसायला योकच फडकं, त्ये कदा धुवायचं? साळत कधी जाणार?' (४) 'साळत जाऊनशान काय व्हनार?' पोटाला कोन घालणार?' ही दारिद्र्य व अज्ञानमूलक कारणं तर त्यांच्याच तोंडून ऐकायला मिळाली. पण अभ्यासानंतर आणि विचार केल्यानंतर शैक्षणिक दृष्ट्या महत्वाची कारणं पण लक्षात आली.

शिक्षणाची अलीकडची व्याख्या म्हणजे केवळ अक्षरओळख. लिहिणं, वाचणं, गणित करणं ही राहिलेली नाही. राष्ट्रीय गरजा व आकांक्षा यांच्याशी शिक्षण सुसंबद्ध असलं पाहिजे हे तर आहेच, पण ज्या समाजाचं शिक्षण करायचं, त्याच्या जीवनाशी सुसंबद्ध त्याची जाणीव, जागृती करणारं, त्याचं जीवन उंचावणारं असंही ते असलं पाहिजे असं मानलं जातं. मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचे कायदे होऊन इतकी वर्षे उलटली तरी आपल्या देशाची साक्षरता ४० टक्क्यांवर वाढलेली नाही. आणि मागास दूरवरच्या डोंगरदऱ्यांतील समाजापर्यंत शाळेच्या इमारती पोहोचल्या तरी शिक्षण पोहोचलेलं नाही, असा अनुभव येतो.

ह्या दृष्टीने आदिवासींच्या जीवनाबाबत आणि संस्कृतीबाबत थोडा आढावा या ठिकाणी घेतला पाहिजे.

आदिवासींचे जीवन आणि संस्कृती

'आदिवासी' या नावावरून भारतात हा समाज फार पुरातन काळापासून राहणारा समाज आहे, हे स्पष्ट होते. तरीही निरनिराळ्या टोळ्यांच्या आणि विशेषतः आर्यांच्या आगमनानंतर त्यांची वस्ती हललेली आहे, असे इतिहास सांगतो. डोंगरकुशीतच राहिलेल्या या समाजाने इतर समाजांच्या वाहत्या प्रवाहापासून स्वतःला सतत दूरच ठेवले. आपल्या जीवनात तो मशगुल राहिला. त्यामुळे आधुनिक विकास साधनसामग्री, यंत्रे, शिक्षण यांच्याशी त्यांचा संपर्क पुष्कळ वर्षे आलाच नाही. शासनाकडून व इतर समाजाकडूनही हा समाज दुर्लक्षितच राहिला. अनुसूचित जातीप्रमाणे आदिवासींना 'अस्पृश' मानलेले नाही हे खरे, पण सामाजिक प्रतिष्ठा मात्र त्यांना मिळाली नाही. या समाजातील मुले शाळा जवळपास असूनही शिकत का नाहीत, त्यांची गळती का होते याचा योजनाकारांनी फारसा विचार केलाच नाही.

गरिबी हा आदिवासींच्या जीवनाचा स्थायीभाव झाल्यासारखीच स्थिती पुष्कळ काळ राहिली. किंबहुना अजूनही त्यात फारसा बदल झालेला आहे असे नाही. ज्या जमिनीवर ते वर्षानुवर्षे रहात होते आणि जी जमीन ते कसत होते, तीच त्यांची जमीन त्या भागात नंतर शिरकाव केलेल्या सुशिक्षित व सधन मंडळींनी पैसा आणि प्रतिष्ठा यांच्या जोरावर बळकावली आणि आदिवासी त्यांचे दस्यू बनले. जमीनदार आणि कुळे हा व्यवहार तर सुरू झालाच पण सावकाराच्या कर्जापायी आणि अज्ञानापायी वेढबिगार पद्धतही सुरू झाली. बाप कर्ज फेडू शकला नाही म्हणून मुलगा त्याच सावकाराचा गुलाम बनला. बायकोची अन्नही सुरक्षित राहिली नाही. लग्नात गावजेवण घातले पाहिजे ही श्रद्धा असल्यामुळे सावकाराचे कर्ज वाढले आणि लग्न-गडी पद्धत सुरू झाली. शासनाचे कायदे कांनून बदलले, नवे कायदे आदिवासींच्या पीडितांच्या बाजूचे झाले, तरीही जमिनीच्या पुराव्याचा पर्चा जवळ नाही, बोलण्याचे, युक्तिवाद करण्याचे सामर्थ्य नाही, संघटित शक्ती नाही, नेतृत्व नाही अशा परिस्थितीत फारच थोडे लोक आपल्या जमिनी परत मिळवू शकले.

आज स्वतःची शेती असलेले आदिवासी फारच थोडे. ज्यांची जमीन आहे त्यांचीही

दोन-तीन एकरच. त्यामुळे शेतमजुरांची संख्याच फार मोठी आहे. शेतमजुरांनाही आखणी, मोडणी अशा हंगामाच्या दिवसातच मजुरी मिळते आणि वर्षाकाठी तीन-चार महिनेच कशीवशी गुजराण होते. बाकी वर्षातील सात-आठ महिने काम मिळण्यासाठी वणवण भटकणे, रानातून लाकडे आणून विकणे, नदीतील मासे पकडणे यांसारख्या कामातून जीवनाला आवश्यक पैसा कसा राहणार? अलीकडे जवळपासच्या गावातून पक्क्या घरांचे बांधकाम सुरू झाले आहे. विटांच्या भट्ट्यांवर काम मिळू शकते, नदीतील रेती काढून ट्रकने वाहून नेणाऱ्या काँट्रॅक्टरनी काढलेल्या कामातही बऱ्यापैकी मजुरी मिळते, पण ही सारी कामे प्रासंगिकच. त्यामुळे आदिवासींच्या जीवनाला आर्थिक स्थैर्य नाही.

अन्न, वस्त्र, निवारा या माणसाच्या मूलभूत गरजा आणि शिक्षण आणि वैद्यकीय सेवा ह्या सुसंस्कृत समाजाच्या गरजा. या बाबतीत आदिवासींचा फक्त निवाऱ्याचा प्रश्न सुटलेला असतो. वस्ती फार नाही, अशा दूरदूरच्या भागात या समाजाचे राहणे असल्याने रानातून लाकडे किंवा कारवी आणून आणि झावळ्या किंवा पळसाची पाते आणून मोकळ्या जमिनीवर झोपड्या उभारण्याचे काम स्वतःच्या श्रमावरच हे लोक करू शकतात. पण वर्षातील काही महिने उपासमार बऱ्याच कुटुंबांना सहन करावी लागते. स्त्रीचे अंग जुन्या, पण फाटक्या नेसूच्या लुगड्याने झाकलेले असते. पण गरीब घरातून पुरुषांच्या कमरेला एखादेच फडके गुंडाळलेले दिसते. मोठ्या मुलांची तीच अवस्था. लहान मुले तर उघडीनागडीच. झोपडीतून डोकावले तर एखादी जुनी वाकळ, वाज, पाण्याची व स्वयंपाकाची जेमतेम भांडी घडवंचीवर ठेवलेली, एवढेच सामान. अलीकडे थोड्या शिकलेल्या, कुठेतरी नोकरी करणाऱ्या किंवा जास्त जमीन असलेल्या मोठ्या झोपड्यातून स्टीलची भांडी, बऱ्यापैकी कपडे, ट्रान्झिस्टर या गोष्टी दिसू लागल्या आहेत.

स्वच्छतेच्या बाबतीत आदिवासींच्या झोपड्या शेणाने स्वच्छ सारवलेल्या असतात. आजूबाजूलाही धाण दिसत नाही. परंतु आरोग्याबाबत मात्र अज्ञान आणि अंधश्रद्धा ह्या दोन्ही गोष्टी आड येत असतात. मुलांना खरूज असण्याचे प्रमाण खूपच आढळून येते. याचे मुख्य कारण सकस आहाराची उणीव हेच. कारण आमच्या केंद्रात येणाऱ्या मुलांना खरजेवर औषधोपचार व सकस आहार सतत देत राहिल्यावर जवळ-जवळ सर्व मुलांची खरूज सहा महिन्यांत बंद झाली. पाणी कधी दूषित झाले किंवा माणूस आजारी असले तरी पाणी उकळून, गाळून

प्यावे याबाबत संपूर्ण अज्ञान. लहान मुलांना प्रतिबंधक लस टोचून घेणे, गरोदर स्त्रियांची तपासणी करून घेणे, सकस अन्न देणे, बाळाची काळजी घेणे या गोष्टी निसर्गावरच सोपविलेल्या असतात.

धार्मिक अंधश्रद्धा बलवत्तर

आदिवासी समाजात अंधश्रद्धांचे मूळ फार खोलवर गेलेले आहे. टोळी अवस्थेत असताना निसर्गातील अनेक चमत्कारांनी मानव चक्रावून जात असे. आकाशात तळपणारा सूर्य, कडकडणारी बीज, कोसळणारा पाऊस या सर्व गूढ गोष्टींनी माणसाचे कुतूहल जसे जागृत केले तशीच भीतीही निर्माण केली. या मागील शास्त्र माहीत नव्हते. वाघ, सिंह, साप यांसारख्या विषारी प्राण्यांशी सतत संपर्क आला. या साऱ्यांपासून आपल्या जीवनाला अपाय होऊ नये म्हणून आदिवासींनी उपासनेत पंचमहाभूतांना आणि हिंस्र प्राण्यांना महत्त्वाचे स्थान दिले. धरित्रीची कणसरीची पूजा ही एक प्रथा पडली. वेशीपाशी एखाद्या उंच दगडावर किंवा लाकडी ओंडक्यावर वाघाची किंवा सर्पाची आकृती कोरलेली अनेक ठिकाणी दिसते. त्याला शेंदूर, तेल लावणे, नारळ फोडणे या प्रथा आहेत. दैवी आपत्तींपासून किंवा कोपापासून रक्षण करावे म्हणून देवाचा अंश असलेल्या भगताची संस्था आदिवासींनी निर्माण केली आहे. घरात आजार आला, गावात रोगराई आली, कुणाला साप चावला, पाऊस पडला नाही, भांडणतंटा झाला तर भगताकडे जाणेच सर्वांना माहित. म्हणजे भगत हा पुरोहित, डॉक्टर, मांत्रिक, दुःखहर्ता, दैवी माणूस असे सर्वकाही असतो. घरात दारिद्र्य असलं तरी मागितले की त्याला कोंबडे दिले जाते, मंतरलेला महागडा नारळ दिला जातो, दारूची वाटली दिली जाते, जेवण घातले जाते. अलीकडे ज्या ठिकाणी काही सेवाभावी संस्था किंवा आरोग्य केंद्रे काम करतात, त्या ठिकाणी डॉक्टरचे महत्त्व लोकांना समजू लागले आहे. नाहीतर आरोग्य केंद्राच्या सेविका आल्या की बाया-मुले सर्व पळत जाऊन घरात दार बंद करून बसत.

धर्मश्रद्धेत दारूचे महत्त्व

आदिवासी समाजात सर्व धार्मिक, सामाजिक, आनंदाच्या, दुःखाच्या प्रसंगात दारूला फार महत्त्वाचे स्थान आहे. लग्न असो, मर्तिक असो, सण असो किंवा गावाचा उरूस असो, महत्त्वाच्या माणसांना दारू पाजणे, झिंगून नाचत राहणे या गोष्टी इतक्या सर्रास आहेत की, त्यामुळे आणि दारिद्र्याचे दुःख विसरण्यासाठी रंजनाला म्हणून पण व्यसनाधीनता फार

वाढलेली आहे. आदिवासींना व्यसनमुक्त करणे हे अतिशय कठीण काम आहे, हा सर्वच कार्य-कर्त्यांचा अनुभव आहे. दारू न पिणारा पुरुष सापडणे कठीण. स्त्रियाही दारू पितात, पण मुलांचा, घराचा त्यांना विसर पडत नाही. म्हणून सहसा पिऊन तरं होत नाहीत. परंतु स्त्रिया दारू गाळण्याचा व्यवसाय मात्र सर्रास करतात. तो एक पूरक गृहोद्योगच बनला आहे.

एक प्रश्न उभा करणारा अनुभव याबाबतीत पहिल्याच शिबिरात आला. केंद्र सुरू झाल्यानंतर दोनच महिन्यांनी स्त्रियांचे एक जाणीव-जागृती शिबिर मासवणमध्ये घेतले. ३७ स्त्रिया सहभागी झाल्या. पहिल्या दिवशी चुणचुणीत वाटलेली एक स्त्री दुसऱ्या दिवशी आलेली दिसली नाही, म्हणून विचारले 'का ग आज मुलीची आई नाही दिसत?'

एकीने उत्तर दिले, 'ताई, तिला खूप कुटलं राती. निजूनच हाये बघा ती.'

मी आश्चर्याने विचारलं, 'इतकं मारलं? कां ग?'

दुसरी उत्तरली, 'आला होता तिचा नवरा बेवडा पिऊन-माजून.'

मी म्हटलं, 'पण इतकं मारायचं?'

दोघीतिघी एकदम म्हणाल्या, 'मग काय ताई, आमाला समझानाच मारतात, नवरे पिऊन आले म्हणजे.'

'आणि तुम्ही मुकाट्यानं मार खाता? अग तुम्ही साऱ्याजणी काबाडकष्ट करता. रानातनं मोठ्या आणता, शेतावर, रोजगारावर कामाला जाता, पैसा मिळवता आणि दारूड्या नवऱ्याचा मार मुकाट्यानं खाता?'

'मग काय करावं ताई? नवरे मारणारच. आमी बायांनी काय करावं? फार झालं तर देतो शिब्या.'

मला ते सारं सहन होईना. इथे स्त्री-मुक्ती चळवळ पोहोचलीच पाहिजे, असं मनात आलं. मी म्हटलं, 'हे अगदी बरोबर नाही. तुम्हाला शहाद्याचं उदाहरण सांगते. तिथं बायांनी संघटना केली आहे. एखादीचा नवरा तिला मारायला लागला की दुसऱ्या दहाजणी तिच्या झोपडीपाशी जातात, दारूड्या नवऱ्याला बाहेर काढतात, त्याला सांगतात, 'ही झोपडी बाईची, मुलांची आहे. माजून आला आहेस तोपर्यंत तुला झोपडीत यायचं काम नाही.' मग त्या दारू पिऊन येणाऱ्या माणसाला जरा तरी लाज वाटते. यानंतर आमच्याकडील

स्त्रियांनी पण 'ए कमा, आता माझा नवरा मला मारायला आला की तू ये हं.' मग वाकीच्यांनी म्हणावं, 'अग कमाच का आम्ही पण येऊ ना.' सहजगत्या हे शिक्षण होत होतं.

पण थोड्याच दिवसानंतर आमचं दुसरं केंद्र कांदिवलीला सुरू झालं. ज्या आदिवासींच्या झोपडीत केंद्र भरवायचं तिथलीच स्त्री आया म्हणून कामाला घ्यायची असं आम्ही ठरवलं होतं. मी त्या झोपडीत गेले. घर बघावं म्हणून आत स्वयंपाकघरात शिरले. चुलीवर एक मोठं भगुलं ठेवलेलं. मला समजेना, मी विचारलं, 'काय ग एवढं मोठं काय शिजवते आहेस?' ती बाई अगदी सहजगत्या म्हणाली, 'दारू.' मी आश्चर्यचकित झाले. मी म्हटलं, 'अग, परवा तुम्हीच ना सगळ्या तक्रार करीत होतात, नवरे दारू पिऊन तुम्हाला मारतात म्हणून? आणि मग तुम्ही दारू गाळता?' माझ्या प्रश्नाच्या मान्याने ती बाई जरा वरमली. हळूच म्हणाली, 'मग काय करावं ताई? तेवढेच चार आनं सुटल्यात, पोरांना झरूक खाऊ घेता येतो.' तिचं हे उत्तर ऐकून मीच वरमले. मनात आलं, 'खरंच गरिबी काय काय करायला माणसाला भाग पाडील सांगता येत नाही. मग मी बाईला म्हटलं, 'आता इथं केंद्र सुरू होणार, मग आम्ही तुला आयाचं काम देणार. मग तरी सोडणार का तू हे काम?' ती म्हणाली, 'खरच मला काम देणार? मग मी सोडीन हे काम. यो वंगळ काम आम्हाला काय आवडतं का?'

कलांची नैसर्गिक आवड

पंडित नेहरुंनी आपल्या "विश्व इतिहास कि झलक" ह्या पुस्तकात म्हटल्याप्रमाणे निसर्गाच्या कुशीत राहणाऱ्या लोकाना निसर्गातच कलांची अभिरुची असते. डोंगर, झाडे, पशुपक्षी यांच्या सहवासात राहणारे, डोळ्यांना आकाशाची निळाई, शेतांचा ताजा हिरवा रंग, त्यावर सकाळच्या प्रहरी काही वेळ विश्रांती घेणारे दवबिंदू, सूर्याचे प्रखर तेज, चंद्राची शीतलता हीच त्यांच्या जीवनातील आकर्षणाची स्थाने. साहजिकच चित्रकला सुलभतेने बोटानून उमटते. पक्षाचे बोल, सुसाट वाऱ्याचा आवाज, पाण्याची झुळझुळ यामधून सहजसुलभ नृत्याची लय असलेले नृत्य, लहानपणापासून दिसून येते. कारवींच्या भितींना शेणाने स्वच्छ सारवलेले व त्यावर तांदळाचे पीठ भिजवून बोटाने सुंदर चित्रे, रांगोळ्या काढलेल्या असतात. लग्नामध्ये वधूच्या व वराच्या घरी काढलेला रांगोळीचा 'चौक' हा तर सुंदर कल्पनाविलासाचा आणि कलात्मकतेचा सुरेख आविष्कारच असतो.

चौकोनामध्ये वर काढलेले सूर्य, चंद्र, झाड, झाडावर मोर किंवा पोपट, मध्यभागी एका लहान चौकोनात घोडा आणि घोड्यावर बसलेला नवरा मुलगा व त्याच्यामागे करवली, वधूच्या घरात या घोड्याचे तोंड, बाहेरच्या दरवाजाकडे तर वराच्या घरात घराकडे. मोठ्या चौकात बाजूला वाजंत्री वाजवणारे, फुले, कमळ, बाहेरच्या दुरेघी चौकोनातलीही पाने, फुले, खाली वरातीचे चित्रकिंवा घोड्याची रांग असा हा चौक अतिशय सुंदर तर असतोच पण बोलकाही असतो. पंचमहाभुते, निसर्ग आणि लग्नातील प्रसंग यांचे चित्रण करणारा हा चौक म्हणजे आदिवासी वधूचा गौरीहारच असतो. त्यापुढे ती लग्नापूर्वी बसून पूजा करते.

आवणीतोडणीनंतर पीक हातात आले की, शेतकऱ्यांना थोडी उस्तं मिळते. लग्नात, गौरी-गणपतीला सणासमारंभाचे वातावरण असते. अशा वेळी लोकगीते आणि लोकनृत्य यांना उधाण येते. मोकळ्या अंगणात स्त्री-पुरुष एकमेकांच्या खांद्यावर हात टाकून किंवा हातात हात घालून गोलाकार सामुदायिक नृत्य करतात. पावलांचे विविध प्रकार करून लय वाढते व नृत्याला रंगत येते. तास तास ही मंडळी या धुंदीत असतात. जोडीला दारू, ताडी असली की आणखी तहानभुकेची शुद्ध नसते.

पापभीरू भोळा समाज पण जिद्द नाही

आधुनिक संस्कृती सुधारणा या ज्याप्रमाणे आदिवासी समाजापर्यंत पोचल्या नाहीत, त्याप्रमाणे शहरी समाजात वाढत चाललेला भ्रष्टाचार, डोंगरवाजी ह्या घातक गोष्टींपासून-देखील हा समाज अजून तरी बराचसा अलिप्त आहे. पापभीरू, भोळा, सरळ, प्रामाणिक असा हा समाज आहे. चोऱ्यामाऱ्या फारशा नाहीत. गरिबी असूनही आत्मसंतुष्टतेचा एक गुण इतका आहे की, या समाजात एकही भिकारी दिसत नाही. केंद्रातील मुलांना आपण खाऊ देत असलो तर इतर बाहेरची मुलं आशाळ-भूतपणे रेंगाळत नाहीत. परंतु सतत दबावा-खाली राहिलेला आणि दारूच्या व्यसनाने ग्रासलेला म्हणून की काय आज दलित समाजात दिसून येणारी जिद्द किंवा अस्मिता ह्या समाजात जागृत झालेली दिसत नाही. दलित समाजाला डॉ. आंबेडकरांचे प्रभावी नेतृत्व मिळाले तसे ह्या समाजाला मिळाले नाही हेही एक कारण असू शकेल. कदाचित् दलित समाजाचा इतर समाजाशी सतत संपर्क आला तसा ह्या मंडळींचा आला नाही हेही एक कारण असेल. आदिवासी अगदी अलीकडेच संघटित होऊ लागले आहेत आणि आपल्या-वरील घोर अन्यायांची त्यांना आतून

थोडी थोडी जाणीव होऊ लागली आहे. भूमि-सेनेसारख्या संघटना आदिवासींच्या जमिनी सोडवणे, लग्न-गडी पद्धत, पालेमोड पद्धत बंद करणे यासाठी संघर्ष करीत आहेत. त्याप्रमाणेच व्यसनमुक्ती, सामुदायिक लग्न अशा रचनात्मक कामातही लक्ष घालत आहेत. इतरही अनेक संस्था आदिवासी समाजात काम करीत आहेत. गोदारानीचे संघर्षात्मक काम, ताराबाई मोडक, अनुताई वाघ यांचे शैक्षणिक काम हे सुविख्यात आहेत.

शिक्षणाचा कठीण प्रश्न

आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती, त्यांची पारंपरिक जीवनपद्धती, अंधश्रद्धा, आत्म-संतुष्ट प्रवृत्ती, जिद्दीचा अभाव या सर्व पार्श्व-भूमीवर आदिवासींचे शिक्षण आतापर्यंत मागे का पडले याची कल्पना येते. पाहणीचे ढोबळ निष्कर्ष तर सांगितलेच पण याशिवाय विचारांती आणखी काही गोष्टी लक्षात आल्या. गोवारी जाणारी मुलं दुपारी १२ च्या पुढे घरी येतात, ती जर उशीरा शाळेत गेली तर त्यांना बाहेरच उभं रहावं लागतं किंवा गुरूजींकडून बोलून घ्यावं लागतं. आधीच शिक्षणाची गोडी नसलेली ही मुले मग शाळेत येतीलच कशी? शहरात दिलेली पाठ्य पुस्तके, तोच अभ्यासक्रम हाही अगदी भिन्न परिस्थिती असलेल्या मुलांना दिला जातो. त्यामध्ये ह्या मुलांना गोडी वाटली नाही तर आश्चर्य ते काय? लावणीच्या दिवसात भातशेतीवर इतके काम असते की १०-१२ वर्षांची मुलं-मुद्दाम काम करतात. त्यांना पावसाळी दीर्घसुट्टी अधिक योग्य ठरते. आदिवासींच्या झोपड्यातून मुलांना कागद कधी नजरेलाही पडत नाही. पडलाच तर तो इवलीशी साखर किंवा तिखट-मीठ आणलेल्या पुरचुंडीचा. शहरातल्या बऱ्या परिस्थितीतल्या मुलांना लहानपणापासून चित्राची पुस्तकं, गोष्टीची पुस्तकं मिळत असतात. त्यांचे आईबाप, भावंडं त्यांच्याशी कौतुकानं कितीतरी बोबड्या बोलापासून बोलत असतात. आदिवासी समाज अगोदरच दबावा-खाली म्हणून न बोलणारा. त्यातून मुलांशी खूप बोलले पाहिजे, खेळले पाहिजे याची जाणीव त्यांना नाही, तेव्हा शहरी मुलांशी या मुलांची बरोबरी करणे कसे बरोबर होईल? पहिल्याच दिवशी आमचे केंद्र सुरू झाले. बालवाडीच्या लहान मुलांसाठी आम्ही रंगीत टोकळे, मणी, निरनिराळी खेळणी, साधने आणून त्यांच्यापुढे ठेवली. पण मुलं त्या वस्तूंकडे नुसतं पाहत राहिली. त्यांना हात लावनात. जणू ही आपल्यासाठीच आहेत यावर त्यांचा विश्वासच बसेना. मग मात्र खेळता, गाणी म्हणता म्हणता सात-आठ दिवसांतच मुले मोकळेपणाने बागडू

लागली व 'बाई बाई' म्हणून शिक्षिकेच्या मागे लागू लागली. तेव्हा संस्कार हा लहान मुलांपासून किती महत्त्वाचा हे लक्षात आले.

औपचारिक शाळांची शिस्त या मुलांना मानवणारी नसते. घरी गृहपाठ घेईल अशी शिकलेली व्यक्ती कुणी नसते. रूढ परीक्षा पद्धती इतर मुलांप्रमाणेच यांनाही लागू केली तर ही मुले मोठ्या प्रमाणात नापासच होण्याची भीती. म्हणजे त्यांना नाउमेद केल्या-सारखेच होते. म्हणून शेवटी चाकोरीतील किंवा औपचारिक शिक्षणपद्धती ही या ठिकाणी उपयोगी ठरणार नाही. असाच निष्कर्ष आम्ही काढला व शिक्षणतज्ज्ञ कै. जे. पी. नाईक, डॉ. चित्रा नाईक यांच्याशी चर्चा करून अनौपचारिक किंवा चाकोरीबाहेरचा मार्ग आपण चोखाळायचा असा निर्णय घेतला.

पाऊले फ्रिअरीचे सिद्धांत

अलोकडे शिक्षणाच्या क्षेत्रात जगामध्ये नव-नवीन विचार, पद्धती, क्रांतीकारक बदलाच्या दिशा यांचा अवलंब केलेला दिसतो. ब्राझीलमधील गरिबीतून वर आलेले व आपल्या समाजाचा अभ्यास करून काही प्रयोग करणारे पाऊले फ्रिअरी यांनी या दृष्टीने काही सिद्धांत मांडले आहेत. मानवी संस्कृती म्हणजे मानव आणि निसर्ग यांचा सर्जनशील संबंध आणि मानवमानवाचा शोषणमुक्त सहयोग हा फ्रिअरीचा महत्त्वाचा दृष्टीकोन. निरक्षरांची जाणीव जागृत करणे, आपण "अधिक काहीतरी व्हावे, करावे," असे त्यांना वाटायला लावणे, त्यातूनच मानवाचे खरे शिक्षण होईल अशी फ्रिअरीची धारणा. शैक्षणिक परिवर्तन, राजकीय परिवर्तन आणि सांस्कृतिक व सामाजिक परिवर्तन या तिन्ही गोष्टी अविच्छिन्नपणे एकत्रित झालेल्या असतात असा त्यांचा दावा आहे.

"शब्द" महत्त्वाचा नाही तर त्यातून प्रतीत होणारा जीवनाचा संदर्भ महत्त्वाचा. पाऊले फ्रिअरीने ही शिक्षणपद्धती प्रामुख्याने प्रौढ निरक्षरांसाठी विकसित केली असली तरी त्यातूनच अनौपचारिक किंवा चाकोरी-बाहेरील शिक्षणाचा उदय झाला आहे. आपल्याकडे शिक्षणतज्ज्ञांनी याच शिक्षणपद्धतीचा उपयोग मागासवर्गासाठी करावा असे विचार मांडले आहेत.

अनौपचारिक शिक्षण म्हणजे काय ?

अनौपचारिक शिक्षणाने कुठल्याही एखाद्या आकृतीबंधाचा, कडक शिस्तीचा, पुस्तकी अभ्यासक्रमाचा आराखडा सक्तीचा मानलेला नाही. शेवटी शिक्षण म्हणजे अक्षरज्ञान

किंवा अंकज्ञान नाही तर जाणोव, जागृती, ज्ञानाची गोडी लागणे, जीवनाचा विचार करण्याची पात्रता निर्माण होणे, जिद्द निर्माण होणे, जीवनाची उंची वाढवण्याची आकांक्षा निर्माण होणे हे जर एकदा मान्य केले तर ते ज्यायोगे करता येईल ते खरे शिक्षण. त्यासाठी कुठल्याही विशिष्ट समाजाची जीवनपद्धती व संस्कृती, गरजा यांचा अभ्यास आवश्यक ठरेल.

लहान वयातच ज्या मुलांकडून आईबापांना कामाची व पैसे मिळवण्याची आवश्यकता महत्त्वाची वाटते त्या ठिकाणी त्यादृष्टीने अभ्यासक्रमाचा, वेळेचा, शिस्तीचा, परीक्षा पद्धत पाहिजेच का या सर्व गोष्टींचा विचार केला पाहिजे. त्यांच्या कुटुंबाला स्थिरजीवन ज्यायोगे मिळेल त्या शिक्षणाचा अवलंब केला पाहिजे.

अतिशय गरीब समाजातील मुलांना शिक्षणाबरोबर सकस आहार आणि वैद्यकीय सहाय्य यांची जोड दिलीच पाहिजे. ती त्यांची निकडीची गरज असते. त्याशिवाय मुले मुक्तपणे शिकणार कशी ?

भाषा, गणित आणि शास्त्र या तीन महत्त्वाच्या विषयांचा पाया घालताना ज्यांना शिकवायचे त्यांच्या जीवनाशी सुसंबद्ध अशाच साहित्याचा व साधनांचा उपयोग करावा लागेल. शहरी औपचारिक शाळांतील पाठ्यपुस्तके न वापरता त्या समाजातील शब्द, वाक्ये, यांचाच वापर करून शिकवावे लागेल. नव्या शिक्षणपद्धतीत पहिला क्रम बोलण्याला, संवादाला, दुसरा वाचनाला व तिसरा लेखनाला दिलेला आहे. न बोलणाऱ्या आदिवासी समाजातील मुलांना किंवा निरक्षर प्रौढांना अगोदर बोलके केले पाहिजे. त्यांच्या जिव्हा-ळ्याच्या विषयावर गप्पा मारून त्यांना संवाद करण्यास उद्युक्त केले पाहिजे. मुलांना शिकवतांना त्यांची नावे, आईवडील, भावंडे यांची नावे, त्यांच्या आवडीनिवडी यावर गप्पा तर स्त्रियांना शिक्षण देताना त्यांचे कुटुंब, पाण्याचा प्रश्न, मुलांचा प्रश्न, आजार, त्यांचे सणवार, शेतावरील, रोजंदारीवरील काम यावर गप्पा मारून सुरुवात करावी लागेल.

वाचनाकडे वळताना प्रथम शब्द व वाक्ये यांच्याकडून नंतर अक्षराकडे वळणे सोयीचे. अक्षराला काहीच अर्थ नसतो. पण डोक्यात किंवा डोळ्यासमोर काहीतरी संकल्पना उभी राहिल असा शब्द उच्चारला तर शिकणाराला रस वाटेल. 'ग ग गवतातला' ही जुनी धोकंपट्टीची पद्धत आता बाद झाली आहे. 'गवत' शब्द सांगून नंतर 'ग' अक्षर येणारे आणखी शब्द व वाक्ये सांगितली तर साम्य

लक्षात येऊन 'ग' अक्षर हळूहळू कळते. अर्थात् या भाषा शिक्षणासाठी पाठ्यपुस्तक हातात नसेल तर शिक्षकांची पंचाईत होते. म्हणून शब्द व वाक्ये लिहिलेल्या पट्ट्या, वर्णन लिहिलेला तक्ता ही साधने शिक्षकांनाच तयार करावी लागतील. नंतर छापील तक्ते, पुस्तके याकडे वळता येईल. लेखनाला सुरुवात करण्यापूर्वी हातात पेन्सिल घेऊन रेघोट्या, गोल, काही चित्रे अशी सुरुवात केली तर लिखाणाचे वळण लौकर लागते. मग, शब्दांच्या लिखाणाकडून अक्षराकडे वळावे. एकदा वाचन-लेखनाची पायाभूत गोडी निर्माण झाली की मग मोठ्या अक्षरातील चित्रासहित गोष्ट मुले आवडीने वाचतील.

गणिताचे शिक्षणातही घोकपट्टी नको. सुटे, दशक, शतक शून्याची किंमत अशा टप्प्यांकडे जाताना त्यांच्या जीवनातील परिचयाच्या काड्या, गुंजा, दगड, पाने यांचा उपयोग करता येईल. त्यांना आणाव्या लागणाऱ्या बाजारातील वस्तूंचाच उपयोग करून हिशेब, बेरोज, वजाबाकी इत्यादी शिकवता येईल.

शास्त्राच्या शिक्षणात प्रथम आपले शरीर, मग हवा, प्रकाश इत्यादी गोष्टींकडे जाता येईल. भूगोलात प्रथम आपल्या पाड्यावरील स्वतःचे घर, शाळा, एस.टी. स्टॅंड, रस्ता, दुकान अशा छोट्या मातीच्या चित्रांच्या सहाय्याने दिशा, लांबी इत्यादी गोष्टी सहज शिकता येतात. इतिहासात पराक्रमाच्या, चांगलेपणाने काम केलेल्यांच्या गोष्टींनीच सुरुवात करणे चांगले. सनावळी, घराणी इत्यादी गोष्टींना नसते महत्त्व देऊन हे सर्व केवळ सुरुवातीचे प्राथमिक स्तरावरचे शिक्षण एकदा पाया घातला गेला की मग रूढ ज्ञानाकडे वळता येते.

आदिवासींची मुले गोवारी काम, वांळगी काम, रेतीवर काम, गवताच्या गंजीवर काम अशा गोष्टी वयाच्या नवव्या-दहाव्या वर्षीच सुरू करतात. हे लक्षात घेऊन या वयापासून त्यांच्या शिक्षणाला धंदेशिक्षणाची जोड देणे अगदी रास्त ठरेल. महात्मा गांधींची मूलोद्योगी शिक्षण पद्धती याच पायावर आधारित होती. पण तिचे महत्त्व शिक्षणकर्त्यांना पटले नाही. धंदेशिक्षणाची अर्थातच उत्पादक कामाशी जोड दिली व मूल आपल्या शिक्षणाचा खर्च, कपड्यांचा खर्च यामधील काही हिस्सा जरी स्वतःच्या श्रमांनी उभे करू लागेल तर पाळकांचा शिक्षणाला लगेच पाठिंबा मिळेल. सर्वांगीण विकास हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट मूलोद्योग शिक्षणपद्धतीच्या आधाराने साकार करता येईल.

आदिवासी मुलांना स्थिर जीवनाची सवय नाही. ती मुले झाडावर वानरासारखी चढतील, बोरे, जांभळे या हंगामात रानात जाऊन ही फळे तोडून खातील, नदी जवळ असेल तर मासे पकडतील. वास्तविक निसर्गाच्या संपर्कात राहण्याचा व कृतीशील बनण्याचा हा आनंद खऱ्या शिक्षणाच्या दृष्टीने फार मंगलाचा आहे. तो आपण कृत्रिम शिक्षणपद्धतीने दावून टाकायचा की त्याचा उपयोग करून या मुलांच्या जीवनात चांगली मूल्ये निर्माण करण्यासाठी या गोष्टींचा उपयोग करावयाचा? साऱ्या जगाला आपल्या "शांतिनिकेतना" कडे आकृष्ट करणारे रवींद्रनाथ टागोर हे चार भितींच्या शाळेत कधीच रमले नाहीत, असा दाखला मिळतो.

व्यवहारात या साऱ्या गोष्टी कशा बसवायच्या हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे, याचा विचार जरूर झाला पाहिजे.

चित्रकला, गाणी, नृत्यकला, सहली या सर्व गोष्टींचा मोठ्या प्रमाणावर उपयोग शिक्षणपद्धतीत झाला पाहिजे.

आश्रमशाळा, वसतिगृहे या गोष्टींचा अवलंब करावाच लागेल पण त्यांचाही पाया अधिक निरोगी कसा बनेल, आश्रमशाळेत पाच-सहा वर्षे घालवणारा मुलगा किंवा मुलगी आपल्या घराला मुकणार नाही ना, आपल्या कुटुंबियांकडे तुच्छतेने पाहणार नाही ना याचाही विचार झाला पाहिजे.

परीक्षापद्धतीचे महत्त्व शिक्षणातून हळूहळू गौण होत चालले आहे ते योग्यच आहे. प्राथमिक शिक्षणात तर परीक्षा पद्धतीला फाटा देऊन वर्षातून तीन चाचणी मेळावे घेऊन प्रत्येक मुलाच्या प्रगतीचा आढावा घेणे हे अधिक योग्य आहे. प्रत्येक मूल हे भाषा विषयात कोणत्या पायरीवर, गणितात कोणत्या पायरीवर अशा तऱ्हेने मूल्यमापन केले तर त्याला "नापास" शिकका मारून नाउमेद करण्याची वेळ येत नाही. एकदम चौथीच्या परीक्षेला बसवताना शेवटी तीन महिने पाठ्यपुस्तकांच्या अभ्यासक्रमात त्याला आणता येईल. या पद्धतीने शिकवलेली आमच्या प्रयोगातील मुले जिल्हा परिषदेच्या शाळेत गेल्यावर चांगली ठरतात असा अनुभव आला. गळती मात्र आवरता आली नाही हे मान्य केले पाहिजे व त्यासाठी शिक्षणाला उत्पादकतेची जोड हाच मार्ग आवश्यक वाटतो.

प्रौढ शिक्षणांच्या नव्या आराखड्यात "जाणीव जागृती" ला कागदोपती खूप महत्त्व दिले आहे, ते अगदी योग्य आहे. प्रौढांना

साक्षर करताना अनौपचारिक पद्धतीचाच अवलंब करण्याचे धोरण आहे. परंतु शासकीय तक्ते भरताना मात्र औपचारिकतेचेच वर्चस्व राहते असा अनुभव येतो.

आमच्या संस्थेने ३० प्रौढ शिक्षणाचे वर्ग १० महिने चालवल्यानंतर प्रजासत्ताक दिनाच्या वेळी सर्व नवसाक्षरांचा मेळावा घेतला. ४५० लोक जमले. प्रत्येक केंद्राला एक सांस्कृतिक कार्यक्रम बसवण्यास सांगितला होता. २० वर्गांनी स्टेजवर कार्यक्रम केले. प्रथमच हे प्रौढ स्टेजवर आले होते. "स्वच्छ व सुंदर घर" स्पर्धेतही १४७ प्रौढांनी भाग घेतला. या गोष्टींचा परिणाम खूपच चांगला झाला.

प्रौढांना जर योग्य मार्गाने वाचन, लेखन, गणित व त्याबरोबर जाणीव जागृतीच्या विषयांची जोड दिली तर वर्ग यशस्वी होऊ शकतात. पण या ठिकाणीदेखील शिक्षकांची उंची फार कमी पडते. शिक्षकांना विषयांचे ज्ञान नसते. ते स्वतःच अंधश्रद्धा असतात. बोलण्याची, पटवण्याची ताकद त्यांच्यामध्ये नसते.

स्त्रियांची शिबिरे घेताना केंद्रीय समाज-कल्याण मंडळाची ग्रामीण महिला सार्वजनिक सहकार प्रशिक्षण योजना आम्ही राबविली. ही योजना खूपच उपयुक्त ठरली. १० दिवस २० स्त्रियांचे एक शिबीर याप्रमाणे आठ शिबिरे घेऊन स्त्रियांना प्रशिक्षित केले. यामध्ये आपले राष्ट्र, राष्ट्रध्वज, नागरिकत्वाचे हक्क व कर्तव्ये, आधुनिक शेती, गोबर गॅस, सोलर कुकर, आरोग्य, प्रसूती, साधीचे रोग, बालसंगोपन, बालमानसशास्त्र, कुटुंब-नियोजन, कौटुंबिक कायदे, वेठविगार, रोजगार हमी कायदे या आवश्यक विषयांचे शिक्षण त्या त्या विषयाचा अभ्यास असलेल्या व मागास समाजाबाबत आस्था असलेल्या व्यक्तींकडून दिले. व्याख्यानांना प्रत्यक्ष निदर्शकांची जोडही दिली. इत्यादी मत कसे द्यावे याचे प्रात्यक्षिक, प्रथमोपचार, सोलर कुकर, सकस आहाराचे प्राथमिक यामुळे अभ्यासक्रम कंटाळवाणा झाला नाही. आदिवासी स्त्रियांची गाणी, नृत्ये व त्याबरोबर नवी राष्ट्रीय गीते, स्फूर्ती गीते, स्त्रीमुक्ती गीते यांचा मधूनमधून तास घेऊन अधिकाधिक रंजनाचे शिक्षण दिले. ही सर्व आठ शिबिरे अतिशय उपयुक्त ठरली व स्त्रियांच्या जागृतीचे काम आतून पुस्तकी शिक्षणापेक्षा अधिक चांगले करता आले.

शिक्षणाचा निश्चित आराखडा सांगणे हा या लेखाचा उद्देश नाही व आजच्या सर्व शिक्षण पद्धतीचा व रूढ मूल्यांचा विचार करता अतिशय कठीण असे ते काम आहे. पण काही अनुभवांच्या व कल्पनांच्या आधारावर विचारासाठी ठेवलेले हे मनोगत आहे.

शिक्षणाचे धोरण आखताना ते केंद्राकडून खाली न येता ग्रामीण भागाकडून वर पोचावे अशी अपेक्षा धरली तर ते योग्य ठरावे. २१ व्या शतकात वेगाने झेप घेताना ग्रामीण भागाकडे दुर्लक्ष होण्याची भीतीही या ठिकाणी व्यक्त करावीशी वाटते.

संस्थापरिचय

व्हॉलेंट्रि हेल्थ ऑर्गनायझेशन, धुळे

कुटुंबकल्याण कार्यक्रम म्हणजे केवळ लोकसंख्या नियंत्रण नव्हे. त्यापेक्षा या कार्यक्रमाची व्याप्ती बरीच मोठी आहे. कुटुंबातील माता, बालके यांच्यासह इतर घटकांचे सर्वांगीण आरोग्याचा व कल्याणाचा या कार्यक्रमात अंतर्भाव केला आहे. त्या दृष्टीने गरजू व्यक्तींना आरोग्य सेवा मिळाव्यात म्हणून व्हॉलेंट्रि हेल्थ ऑर्गनायझेशन प्रयत्नशील आहे.

एक ठोस पाऊल

आपल्या देशाची अवाढव्य लोकसंख्या आणि वैद्यकीय सेवा जनतेला उपलब्ध करून देण्याचा

शासकीय प्रयत्न, यांचे समीकरण अजूनही परस्परशी जमत नाही. त्यात शासकीय यंत्रणा अपुरी पडते. अर्थात वैद्यकीय सेवा अधिकाधिक लोकांपावेतो पोहोचावी असा शासनाचा सतत प्रयत्न असतो.

पण साधनांचा एकूण विचार करता हे पवित्र कार्य एकट्या शासनाच्या मदतीने पूर्ण होणार नसून त्या बाबतीत स्वयंसेवी संघटनांचा सहभाग अत्यंत मोलाचा ठरतो. या दृष्टीकोनातून एक " ठोस पाऊल " म्हणून धुळे जिल्ह्यात " व्हॉलेंट्रि हेल्थ ऑर्गनायझेशन " या सेवाभावी संस्थेने आपले कार्य सुरू केले आहे.

संस्थेचे कार्यक्षेत्र—धुळे जिल्हा संस्थेचे उद्देश

जनतेस आरोग्याबाबत शिक्षण देणे व आरोग्य सेवेचा लाभ मिळवून देणे, हा संस्थेचा प्रमुख उद्देश आहे. कुटुंबकल्याण कार्यक्रमाबाबत समाजात अनेक गैरसमज आहेत. हे गैरसमज दूर करून कुटुंबातील सर्व घटकांच्या विशेषतः माता व बालकांच्या सर्वांगीण आरोग्याची जपणूक करणे, हा संस्थेचा उद्देश आहे. त्यासाठी कुटुंबकल्याण केंद्र चालविणे व त्या संदर्भात आवश्यक ती वैद्यकीय मदत व साधनसामग्री पुरवणे हे संस्था आपले कर्तव्य समजते.

आरोग्यविषयक सहा राष्ट्रीय कार्यक्रमांत सक्रीय सहभाग घेण्याचे संस्थेचे धोरण राहिल. त्याचबरोबर, रक्तदान, नेत्रदान, जन्म-मृत्यू नोंदणी यांचे महत्त्व जनतेला पटवून देणे, वेळप्रसंगी शिबिरे आयोजित करून गरजूंना वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून देणे यासाठी प्रचार कार्य करणारे वृत्तपत्र चालविणे, यात संस्था भाग घेईल.

अपंग हादेखील समाजातील उपेक्षित व समस्याग्रस्त घटक आहे, याची संस्थेला जाणीव आहे. त्यासाठी अपंगांचे पुनर्वसन आणि कल्याणविषयक योजना संस्था राबवेल. नैसर्गिक आपत्तीचे वेळी किंवा संकटकाळी संस्था आपद्ग्रस्तांना वैद्यकीय व आर्थिक मदत करणे आपले आद्य कर्तव्य समजते.

या सेवा कार्यात संस्थेने अनेक उपक्रम हाती घेतले आहेत. पण संस्था सेवाभावी असल्याने मदतीचे हजारो हात जेव्हा पुढे येतात तेव्हाच काम उभे राहते. त्या दृष्टीने आपले आर्थिक स्वरूपात किंवा औषधरूपाने सहकार्य अपेक्षित आहे.

संपर्कासाठी पत्ता—

प्रकाश कानडे इंद्रसिंग वसावे (आमदार)

सेक्रेटरी अध्यक्ष

व्हॉलेंट्रि हेल्थ ऑर्गनायझेशन

१२ ब, पत्रकार कॉलनी, चंपाबाग, धुळे.

वृत्तविशेष

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

एप्रिल-सप्टेंबर १९८६ अखेर संस्थेने पूर्ण केलेले संशोधन/मूल्यमापन प्रकल्प अहवाल

(१) आदिवासी उप योजनाक्षेत्रातील मध्यम व लघुपाटबंधारे प्रकल्प व आदिवासी कडून त्यांचा होणारा वापर यासंबंधीचा मूल्यमापन अभ्यास प्रकल्प.

(२) सहाय्या पंचवार्षिक योजनाकाळात विविध वैयक्तिक व कौटुंबिक लाभाच्या योजनाखालील आदिवासी कुटुंबांच्या पुनर्गणनेसंबंधीची अंदाज पाहणी.

(३) महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासींना शेतीसाठी निविष्टा वाटप करण्याच्या योजनेचा मूल्यमापन अहवाल.

(४) १९८१ च्या जनगणनेवर आधारित सूचित माडा क्षेत्रांचा अहवाल.

(५) १९८१ च्या जनगणनेनुसार आदिवासी उपाययोजना बाह्य क्षेत्रात सुधारित क्षेत्रविकास खंड (माडा क्षेत्र) निर्दिष्ट करणे.

(६) १९८१ च्या जनगणनेनुसार आदिवासी उप योजनाबाह्य क्षेत्रांत लघुसुधारित क्षेत्र विकास खंड (मिनी माडा) निर्दिष्ट करणे.

(७) न्युक्लिअस बजेटखाली राबविण्यात येणाऱ्या योजनांसाठी श्वेतपत्रिका तयार करणे.

(८) वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, १९८३-८४.

पुढील संशोधन/मूल्यमापन प्रकल्प अहवालांचे काम प्रगतीपथावर आहे.

(१) गडचिरोली जिल्ह्यातील भोपाल-पट्टण प्रकल्पांच्या बडित क्षेत्राखाली येणाऱ्या गावातील आदिवासींचे पुनर्वसन करण्याच्या योजनेचे मूल्यमापन व त्यांची सामाजिक/आर्थिक पाहणी.

(२) सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे विस्थापित होणाऱ्यांचे पुनर्वसन करण्याच्या योजनेचा पायाभूत अभ्यास अहवाल.

(३) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासी शेतकरी व शेतमजुरांचा अभ्यास व शेतीविषयक पाहणी.

(४) आदिवासी भागातील वनोपधी व कंदमुळांचा अभ्यास प्रकल्प.

(५) आदिवासी विकास महामंडळाच्या एकाधिकार खरेदी योजना व खावटी कर्ज-पुरवठा योजनेचा विश्लेषणात्मक अभ्यास.

(६) १९८१ च्या जनगणनेनुसार सद्य आदिवासी उप योजना क्षेत्र व माडा क्षेत्राचा विस्तार.

(७) वार्षिक प्रशासकीय अहवाल, १९८४-८५.

आदिवासी विकास विभागातील कर्मचाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण सत्रे

एप्रिल-सप्टेंबर १९८६ या कालावधीत संस्थेने खालीलप्रमाणे प्रशिक्षण सत्रे आयोजित केली :-

अनुक्रमांक	प्रशिक्षण कार्यक्रम	प्रशिक्षणाचा कालावधी (दिवस)	प्रशिक्षकांची संख्या
१	आदिवासी विकास निरीक्षकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	१६	५१
२	प्राथमिक शिक्षकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	१५	८०
३	प्राथमिक शिक्षकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	१५	४४
४	कनिष्ठ लिपिकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	१५	४०
५	कनिष्ठ लिपिकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	१५	२०
६	वरिष्ठ लिपिकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण	१५	२३
७	वरिष्ठ लिपिकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	१५	२०
८	वालवाडी प्राथमिक शिक्षिकांसाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण.	२८	१४

याशिवाय संचालक, आदिवासी विकास, नाशिक यांच्या आदेशानुसार नूतन बालशिक्षण संस्था, कोथरुड,पुणे यांच्या सहकार्याने आयोजित केलेल्या प्रशिक्षण कार्यक्रमात ११ आश्रमशाळा मुख्याध्यापक, १२ प्राथमिक शिक्षक व ४ आदिवासी विकास निरीक्षक सहभागी झाले होते. अशा प्रकारे एकूण ९ प्रशिक्षण सत्रांतून ३१९ प्रशिक्षणार्थींनी प्रशिक्षणाचा लाभ घेतला.

महाराष्ट्र विकास प्रशासन संस्थेच्या सहकार्याने प्रथम वर्ग अधिकाऱ्यांसाठी प्रशिक्षण सत्र.

आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या विविध खात्यांतील प्रथम वर्ग अधिकाऱ्यांसाठी एक प्रशिक्षण सत्र महाराष्ट्र विकास प्रशासन संस्थेच्या सहकार्याने १८ ते २२ ऑगस्ट १९८६ दरम्यान संस्थेने आयोजित केले होते. या प्रशिक्षण सत्रात ३० प्रथम वर्ग अधिकारी सहभागी झाले होते.

'आदिवासी सेवक' राज्य पुरस्कार वितरण समारंभ

आदिवासींच्या उन्नतीसाठी, विकासासाठी कार्य करणाऱ्या समाजसेवकांसाठी महाराष्ट्र शासनाने "आदिवासी सेवक" हा राज्य-पुरस्कार १९८४-८५ सालापासून सुरू केला आहे. अनंत अडचणींना तोंड देऊन आदिवासींच्या विकास कार्यात ज्यांनी उल्लेखनीय व प्रशंसनीय कार्ये केले आहे, अशा समाजसेवकांचा योग्य तो बहुमान व्हावा, या जाणिवेने महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने हे राज्य पुरस्कार देण्यात येतील. १९८५-८६ सालासाठीच्या पुरस्कारासाठी निवड झालेल्या पद्मभूषण श्रीमती अनुताई वाघ यांच्यासह २५ समाजसेवकांना माननीय मुख्यमंत्री श्री. शंकरराव चव्हाण व सौ. कुसुमताई चव्हाण यांच्या शुभ हस्ते "आदिवासी सेवक" राज्य पुरस्कार प्रदान करण्याचा समारंभ बुधवार, दिनांक ८ ऑक्टोबर १९८६ रोजी सचिवालय जिमखाना, मुंबई येथे संपन्न झाला. पुरस्कार-प्राप्त आदिवासी सेवकांना प्रशस्तपत्र, शाल, श्रीफळ व प्रत्येकी रु. ३,००१/- देऊन गौरविण्यात आले. याप्रसंगी केलेल्या आपल्या मार्गदर्शनपर भाषणात "आपल्या भागात आदिवासींचे शोषण होऊ देणार नाही व आदिवासींनी आपल्यावर टाकलेल्या विश्वासाला तडा जाऊ देणार नाही" अशी प्रतिज्ञा करण्याचे आवाहन माननीय मुख्यमंत्र्यांनी आदिवासी सेवकांना केले.

आदिवासी विकासमंत्री श्री. शिवाजीराव मोघे यांनी स्वागत केले व राज्यमंत्री श्रीमती रजनी सातव यांनी आभार प्रदर्शन केले. या समारंभास आदिवासी विकास विभागाचे सचिव श्री. लालफक झुआला, वरिष्ठ अधिकारी, कर्मचारीवृंद व अन्य निमंत्रित मोठ्या संख्येने उपस्थित होते. [आदिवासी संशोधन पत्रिकेचा हा अंक आक्टोबरमध्ये मुद्रणालयात

दिल्यामुळे या समारंभाचे वृत्त याच अंकात समाविष्ट करण्यात आले आहे.]

फिरते प्रदर्शन

महाराष्ट्र राज्याच्या रौप्य महोत्सवाच्या निमित्ताने शासनाच्या सर्व विभागातर्फे २८ एप्रिल ते १२ मे १९८६ दरम्यान "प्रगतीची वाटचाल" हे प्रदर्शन मुंबई येथे आयोजित करण्यात आले होते. आदिवासी विकास विभागाच्या दालनाची मांडणी संस्थेने केली होती. या प्रदर्शनाचे उद्घाटन माननीय पद्मश्री श्री. राजीव गांधी यांनी केले. मुख्य मंत्री श्री. शंकरराव चव्हाण व अन्य सर्व मंत्रिमहोदयांनी "आदिवासी जीवन, संस्कृती व विकास" या दालनास भेटी दिल्या. या दालनास उत्तेजनार्थ तिसरे पारितोषिक मिळाले.

पुणे महसूल विभागाच्या वतीने पुणे येथे बी. जे. वैद्यकीय महाविद्यालयाच्या मैदानात १८ मे ते २६ मे १९८६ दरम्यान "विकासाची वाटचाल" दर्शविणारे प्रदर्शन आयोजित करण्यात आले होते. आदिवासी जीवन, संस्कृती व विकास यावर आधारित शिल्पे, कटआऊट्स, कलानमुने इत्यादींच्या दालनाची मांडणी संस्थेने केली होती. या प्रदर्शनाचे उद्घाटन मासनीय मुख्यमंत्री श्री. शंकरराव चव्हाण यांनी केले. या दोन्ही प्रदर्शनांचा लाभ पुण्या-मुंबईच्या हजारो नागरिकांनी घेतला.

ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी कलाकारांसाठी पारंपरिक चित्रकला व रंगकला स्पर्धा

ठाणे जिल्ह्यातील वारली चित्रकला आता जगभर मान्यता पावली आहे. मूळ धार्मिक स्वरूपाची ही कला प्रामुख्याने आदिवासी

स्त्रिया व वृद्धांनी जोपासली आहे. या भागातील आदिवासींनी परंपरेने या कलेचे जतन केले आहे. आदिवासीमधील सुप्त कलागुणांचा शोध घेऊन या पारंपरिक चित्रशैलीला व आदिवासी कलाकारांना प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने शासनाच्या वतीने ठाणे जिल्ह्यात खुला गट व आश्रमशाळेतील शालेय विद्यार्थी गट अशा दोन स्तरांवर आदिवासी पारंपरिक चित्रकला स्पर्धा घेण्यात येणार आहेत.

ग्रंथालय

संस्थेच्या कामकाजाला मदत होईल, या उद्देशाने संस्थेचे स्वतःचे संदर्भ ग्रंथालय आहे. मानवशास्त्र, समाजशास्त्र गॅझेटियर, संशोधनात्मक अहवाल यांवरील सुमारे ७,३०० ग्रंथ व नियतकालिके ग्रंथालयात आता उपलब्ध आहेत.

□ □ □

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State, Pune 411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Ten off-prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the contributor. Remuneration at the rate of Rs. 10 per printed page and maximum Rs. 30 for an article will be paid. All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

FORM IV

(See Rule 8)

1. *Place of publication* .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
2. *Periodicity of publication* Bi-Annual
3. *Printer's name* .. Manager, Government
Central Press, Bombay.
Nationality .. Indian
Address .. Government Central
Press, Bombay.
4. *Publisher's name* .. G. M. GARE
Nationality .. Indian
Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
5. *Editor's name* .. G. M. GARE
Nationality .. Indian
Address .. 28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

I, G. M. Gare, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

G. M. GARE
(Signature of Publisher)

Dated 27th September 1986.